ڕۆڵی زانستی و سەربازی ئافرەتانی کورد لە سەدەکانی ١٧ تا ١٩ زاینیدا "توێژینەوەیەکی مێژووییە"

د. بژار عوسمان ئەحمەد
بەشی مێژوو- فاکەڵتیی ئاداب-زانکۆی سۆران/ هەرێمی کوردستانی عیراق

پوختە:

بە درێژایی مێژوو ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتان لە نێو کۆمەلگایەکاندا جیاوازبووە، گرنگی و بایەخی و کاریگەری کۆمەڵایەتی و سیاسی و زانستی و سەربازییان لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، لە نێو کورد دا ئافرەتان لە بوارە جیاجیاکاندا پێگەی بەرزییان هەبووە، بەتایبەتی لە نێو میرنشیە کوردییەکانی سەردەمی حوکمڕانی عوسمانیدا (١٥١٤-١٨٥١)، هەروەها لەدوای ڕووخانی میرنشینە کوردییەکانیش، ئافرەتانی کورد لە دەرەوە و ناوەوەی کوردستان ڕۆڵی جیاواز و گرنگیان بینیووە، بەتایبەتی لە لایەنەکانی سەربازی و زانستیدا، کە لەم دوو قۆناغە جیاوازەدا چەندین ئافرەتی سەرکردە و ناودار لەناو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکاندا دەرکەوتوون، خودی دەرکەوتنی ئەم ئافرەتانەش زیاتر لە لایەنەکانی سیاسی و سەربازی و زانستی بووە. تەنانەت کۆمەڵگای کوردی دەرفەتی بۆ دەرکەوتنی ئافرەتانی بیانیش ڕەخساندووە، وەکو "کەیغان" لە نێو میرنشینی بابان پێگە و کاریگەری بەدەرکەوتووە. ئەمە لەکاتێکدا زۆرێك لە گەریدەکانیش گەواهی ڕاستی گەورەیی و کاریگەری پێگەی ئافرەتان لە نێو کوردان دەدەن، کە چۆن ئافرەتانی کورد هاوکار و هاوشانی پیاوەکانیان وەستاون لە گشت لایەنەکانی ژیانیان دا. لەبابەتی لایەنی زانستیدا چەندین ئافرەتی کوردی وەکو ماهـ شەرەفخانم (مەستورەی ئەردەلانی) لەو سەردەمیدا دەرکەوتوون، کە ناوبراو پێگەی یەکەمین و کەسایەتی دیارییان لە بابەتەکانی مێژوو و ئەدەبیاتی کوردیدا هەبووە، خودی ئەم دەرفەتانە بۆ ئافرەتانی کوردی نا موسڵمانیش درووست بووە. ئەمە لەکاتێکدا ئافرەتی کورد وەکو سەرکردەی سەربازی و لێهاتووش بەدەرکەوتووە، وەکو "خانزادی میری سۆران" کە لە نێو میرنشینی سۆران و قەرەفاتم لەنێو سوپای دەوڵەتی عوسمانی لەشەڕی دژی ڕووسەکان دەرکەوتن. لەگەڵ ئەمەش دا هەندێ لە توێژەرانی بیانی پێیان وایە پێگەی ئافرەتی کورد پێگەیەکی لاواز بووە و نەیانتوانیوە لە ماڵەکانیان بێنە دەرەوە و بواری دەرکەوتن و چالاکی نواندنیان بۆ نەڕەخسێنراوە. تەنانەت لەوباوەڕەدان وایە پیاوانی کورد

دڵیان پیس بووە بەرامبەر بە ئافرەتان و ڕێگەیان نەداون بێنە دەرەوە و کاروچالاکی خۆیان ئەنجام بدەن.

بەگشتی ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکی زانستیانەیە بۆ پیشاندانی ڕۆڵی سیاسی و سەربازییانەی ئافرەتانی کورد لە نێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکانی سەدەکانی ١٧ تا ١٩ز دا. کە لە دەرەوە و ناوەوەی کوردستاندا چەندین ئافرەتی زانا و سەرکردەی سەربازی کورد دەرکەوتن.

کلیلە وشە: *ئافرەت، کورد، کوردستان، سەرکردە، میرنشین*

پێشەکی:

لە نێو مێژووی کورد دا ئافرەتان هەمیشە خاوەنی پێگەیەکی بەرز و کاریگەر بوونە، لە زۆربەی لایەنەکانی ژیاندا ڕۆڵیان بینیوە و کاریگەری خۆیان بەجێهێشتووە، بەتایبەتی لە لایەنەکانی سەربازی و زانستیدا، چونکە لەم دوو لایەنەدا دەرفەتی لەبار و گونجاو هەلکەوتووە بۆ دەرکەوتنیان، بەتایبەتی لەبواری زانست و گێڕانەوەی فەرموودە و خوێندن لە زانستە ئیسلامییەکانی ئەوکاتیدا، هەروەها لە لایەنی سەربازیشدا، زۆر جار ئافرەتانی کورد وەکو سەرکردەی سەربازی لەنێو سوپا و لەمەیدانەکانی جەنگدا بەدەرکەوتوون، بۆ ئەمەش بارودۆخە سیاسییەکانی ئەوکاتی ڕۆڵی سەرەکی بینیوە. ئەم دەرکەوتنەی ڕۆڵی ئافرەتانی کورد لە نێو میرنشین و کۆمەلگا کوردییەکانی ناوەوە و دەرەوەی کوردستان لە سەردەمی عوسمانییەکاندا بەردەوامی هەبووە و بگرە زیاتریش بووە، بەتایبەتی لەوکاتیدا ئافرەتانێکی وەکو خانزادی میری سۆران و قەرەفاتم لەنێو ریزی سوپادا دەرکەوتوون، هەروەها لە لایەکیترەوە دەبینین ئافرەتانی کورد لە لایەنەکانی زانستی و ئەدەبیدا پێگەی یەکەمین و کەسایەتی دیارییان هەبووە، بۆ نموونە مەستورەی ئەردەلانی کە لە بنەماڵەی میرانی ئەردەلانە، توێژەران ئەو بەیەکەم ئافرەتی مێژوونووس لە مێژووی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دادەنێن، لەکاتێکدا بەیتە شیعرییەکان و چالاکییە ئەدەبییەکانی ئەو پێگەیەکی گرنگیان هەیە لە نێو ئەدەبی کوردیدا. بەتایبەتی لە پەیوەندی لەگەڵ شاعیرانی کوردی هاوسەردەمی خۆیدا.

ئەوەی جێگای ئاماژەیە، ئافرەتانی کورد لەلایەنەکانی سیاسی و سەربازی و زانستی و کۆمەڵایەتی و ئابوریدا ڕۆڵێکی کاریگەر و پێگەیەکی دیار و بەرزییان هەبووە، هەروەها لە لایەن پیاوەکانیانەوە ڕێزێکی تایبەتیان لێگیراوە. ئەمە لەکاتێکدایە سەرەڕای ئەوەی توێژینەوەی زانستی تایبەت بە بارودۆخ و ڕۆڵی سەربازی و زانستیانەی ئافرەتانی کورد لە سەدەکانی ١٧ تا ١٩ ز نەکراوە، لە لایەکیترەوە بەشێك لە توێژەران و نووسەرانی بیانی لە باسکردنی ڕۆڵ و ژیانی ئافرەتانی کورد دا، زانیاری هەڵەمان پێدەدەن و پێیان وایە ئافرەتانی کورد لەماڵ نەهاتونە دەرەوە و دەرفەتی کارکردن و دەرکەوتنیان بۆ نەڕەخسێنراوە. لە

کاتێکدا سەرچاوە مێژووییەکان پێمان دەڵێن کۆمەڵگای کوردی دەرفەتی دەرکەوتنی بۆ ئافرەتان لە زۆربەی لایەنەکاندا ڕەخساندووە و ئافرەتانیش لە بوارە جیاوازەکاندا ڕۆڵیان بینیوە و جێ پەنجەی خۆیان بەجێهێشتووە، بەتایبەتی لە لایەنەکانی سەربازی و زانستیدا. تەنانەت ئافرەتان ئەوکاتە هاتونەتە دەرەوە و بازارکردنیان بۆ ماڵەکانی خۆیان کردووە و پێداویستییەکانی خۆیان کڕیوە و هەندێکیان بازرگانیشییان کردووە و سەربەستییەکی تەواویان پێدراوە.

لەم توێژینەوەیە دا باس لە ڕۆڵی زانستی و سەربازی ئافرەتانی کورد لە سەدەکانی ١٧ تا ١٩ زاینیدا دەکەین، ئەویش بە پشت بەستن بە بەڵگەنامە بڵانەکراوەکانی عوسمانی و سەرچاوەکانی تایبەت بە مێژووی کورد لەو سەردەمیدا. هەروەها ئامانج لەم توێژینەوەیە دا ئەوەیە تیشک بخەینە سەر ڕۆڵی زانستی و سەربازی ئافرەتانی کورد لەنێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، هەروەها گرنگترین کار و چالاکییەکانیان لە لایەنی زانستی و سەربازیدا پیشان بدەین، ئەویش بە پشت بەستن بە چەند میتۆدێکی زانستی لە پێش هەموویان میتۆدی شیکاری مێژوویی و خستنەڕوو و شیکردنەوەی دەقی بەڵگەنامەکان وەکو سەرچاوەی یەکەم، هەروەها بەکارهێنانی سەرچاوە زانستییەکانی تری وەکو کتێب و توێژینەوە زانستییەکانی وەکو ماستەرنامە و تێزی دکتۆرا، کە زانیاری ورد لە بارەیەوە دەدەن، لە گرنگترین ئەو سەرچاوانەش (محمد أمين. زكي بك، (١٩٤٥). مشاهير الكرد وكردستان في العهد الإسلامي. بغداد: مطبعة التفيض الأهلية)، (الصويركي، محمد علي. (٢٠٠٠). معجم العلماء الكرد. سليمانية: ژين) کە دوو سەرچاوەی زۆر گرنگی ئەو بابەتەن و زانیاری ورد لەبارەی ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتانی کوردەوە دەخەنە بەردەستمان، هەروەها یەکێکیتر لەو سەرچاوانەی کە زانیاریی زۆر وورد لەبارەی ئەم بابەتەوە تێدایە، بریتییە لە کتێبی گەریدە و نوێنەری بەریتانی و بەڕەگەز فەرەنسی (ڕیچ، کلدیۆس جیمس. (٢٠٢٢). گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان. هەولێر: ئاراس). کە ئەویش لە یاداشتەکانیدا زۆر باسی ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتانی کورد دەکات و زانیاری نوێمان بۆ بەیان دەکات.

ئەم توێژینەوەیە لە دەروازەیەك و دوو تەوەرەی سەرەکی پێکدێت، کە ئەوانیش دابەش دەبنە سەر چەند باسێك، لەوانە لە دەروازە دا باسی پێگە و کەسایەتی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەکانی ١٧ تا ١٩ی زاینی دا کراوە، لە تەوەرەی یەکەمدا باسی ڕۆڵی سەربازییانەی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەکانی ١٧ تا ١٩ی زاینیدا کراوە و لە تەوەرەی دووەمدا باس لە ڕۆڵی زانستیانەی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەی ١٧ تا ١٩ی زاینیدا کراوە. هەروەها بە خستنەڕووی چەند ئەنجامێك توێژینەوەیەکەشمان کۆتایی پێهێناوە.

لە گرنگترین ئەو ئەنجامانەی لەم توێژینەوەیەدا پێی گەیشتوین بریتیە لەوەی کە ئافرەتانی کورد هەر لەکۆنەوە لەلایەنی سەربازی و زانستیدا شانبەشانی پیاوان ڕۆڵیان هەبووە، هەر ئەمەش وایکردووە لە هەمیشە ئافرەتان لەنێو کۆمەڵگای کوردیدا خاوەنی ڕێز و پێگەیەکی تایبەتی بن. هەروەها لە نێو کۆمەڵگای کوردی دا دەرفەت بۆ ئافرەتانی کوردی نامووسڵمانیش هەڵکەوتووە و توانیویانە لەلایەنی زانستیدا خۆیان بەرەو پێش ببەن و لەدوای پێگەیشتن و پێشکەوتنیاندا وەکو مامۆستایەکی ئاینی لە بابەتی ئاینی جوولەکەدا وانە بڵێنەوە و خزمەت بە ئاین و کلتوری خۆیان بکەن. تەنانەت ئەو ئافرەتانەی کە وەکو سەرکردەیەکی سەربازی ناسراون، لەهەمان کاتیش دا خزمەتێکی زۆری لایەنی زانستییان کردووە، بۆنموونە خانزاد خاتون سەرەڕای ئەوەی سەرکردەیەکی سەربازی لێهاتوو بووە، لەهەمانکاتدا خزمەتێکی بەرچاوی لایەنی زانستی و ئاینیش کردووە، هەروەها بەهۆی پێگە سەربازییەکەیەوە کاریگەری لەسەر دەوڵەتی عوسمانی داناوە و مووچەی تایبەتی لە سوپای هومایونی عوسمانیدا بۆ بردراوەتەوە. لەگەڵ ئەمەش دا ئافرەتانی کورد، جگە لەو زانست و بوارەی کە خزمەتیان تێداکردووە، لەهەمانکاتدا بە ئافرەتانی یەکەم و پێشەنگ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەژمارکراون. هەروەها ئازایەتی ئافرەتانی کورد لە مەیدانی جەنگدا یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی ئافرەتانی کورد، هەروەکو قەرەفاتم و خانزادی میری سۆران و ئەو ئافرەتەی لەلایەن کلۆدیۆس جیمس ڕیچەوە باسی لێوەدەکرێت کە نموونەی بالای ئەم بابەتەن، هەروەها گەریدەکانیتریش باسی هەمان ئازایەتی ئافرەتان دەکەن کە لەکاتی شەڕەکاندا شانبەشانی پیاوەکانیان بەشداری شەڕ دەکەن.

دەروازە: پێگە و کەسایەتی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەکانی ١٧ تا ١٩ی زاینیدا:

لە نێو کلتور و مێژووی کورددا ئافرەت هەمیشە خاوەنی پێگەیەکی بەرز بووە، بەردەوام بە چاوێکی بەرز و گەورەوە سەیرکراوە و ئافرەتانیش شوێن پەنجەیان لە نێو ڕووداوە مێژووییەکاندا بەجێهێشتووە و کاریگەرییان لەسەر لایەنەکانی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ئاینی و زانستیدا هەبووە. بەتایبەتی لەنێو بنەماڵە حوکمڕانەکاندا دەبینین چەندین ئافرەت ڕۆڵی جیاوازییان بینیووە، بەتایبەتی لەنێو بنەماڵە و میرنشینە کوردییەکانیتریش ئەم ڕۆڵە بەشێوەی جیاواز بەدیدەکەین بەتایبەتی لە بابەتی هاوکاریکردنی کوڕەکانیان بۆ هاتنە سەر کورسی دەسەلاتی میرنشینەکە و ڕاگرتنی حوکمڕانی لەنێو میرنشینەکەدا ، هەروەها چەندین زانا و کەسایەتی دیار لەنێو ئافرەتانی کوردی ئەوکاتە دەرکەوتن، کە خزمەتێکی بەرچاوی زانست و ئاینییان لە نێو دەوڵەت و میرنشینە کوردییەکاندا کردووە (Ahmed, Nori, 2020, 140-141).

هاتنی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ناوچەکانی کوردستان و پەیوەندی ڕاستەوخۆ و شێوازی ژیانیان لەناوچەکانی کوردستان، هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی لە شێوازی ژیان و گوزەران

ئافرەتانی کورد لە نێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکاندا درووستنەکرد، بەڵکو ئەوەی هەیە درێژکەرەوەی هەمان قۆناغەکانی پێشووی خۆیان بوون، بەتایبەتی لەلایەنەکانی زانستی و سەربازیدا. سەرەڕای ئەمەش پێگە و بایەخی کورد هەر بە گەورەیی و بە بەرزی لەناو کۆمەڵگا کوردییەکاندا مایەوە (عومەر، ٢٠١٦، ٧٧-٧٨). لە ماوەی سەدەکانی ١٧ تا ١٩ زایینی دا ئافرەتان پێگە و کەسایەتیان هەمیشە دەرکەوتووە، هەروەکو مەلا مەحموودی بایەزیدی[١] باسی پێگەی ئافرەتانی کورد دەکات، کە کاتێك کێشە لەنێوان دوو هۆز یاخود دوو بنەماڵە درووست ببوایە، کاتێك ئافرەت دەچووە نێوەندگیرییان ئەوا شەڕ و کێشەکان ڕادەوەستان، هەورەها ئەگەر مێردیان لەشەڕدا بکوژرایە، ئەوا هیچ کات هاوسەرگیرییان نەدەکردەوە (بایەزیدی، ٢٠١٥، ٣٩-٤٠). تەنانەت لەکاتی شەڕەکاندا کاتێك دوژمن بەسەریاندا بدەن، ئەوا ژنانی کوردیش دار بەدەستەوە دەگرن و بەرەو شەڕ دەڕۆن و هاوکاری پیاوەکانیان دەکەن (بایەزیدی، ٢٠١٥، ٣٣). ئافرەتانی کورد لەوکاتیدا خاوەنی سەربەستییەکی تەواو بوون، تەنانەت سەرپەرشتی کاروباری ماڵ و بازاڕکردن و شت و پێداویستی کڕینیان دەکرد و بە ئازادانە دەچوونە دەرەوە لەماڵەکانیان، لەکاتی چوونە دەرەوەشدا سەرپۆشێکیان لەسەری خۆیان دادەنا (ڕیچ، ٢٠٠٢، ٢٦١) ژنی کورد لەماڵەوە سەرپەرشتی چێشت لینان و کاری کشت و کاڵ و بەڕێوەبردنی ماڵ و کڕینی پێداویستی و زین کردن و بەخێوکردنی ئەسپ و کڕین و فرۆشتنی دەکرد (ئەحمەد، ٢٠٢١، ٥٥). تەنانەت خاوەنی دارایی خۆیان بوونە، زۆرجار لە میراتی باوکیانەوە ژنانی کورد چەندین سەر مەڕ و مانگایان بۆ دەمایەوە، یاخود مێردەکانیان پێیان دەدان پیاوانی کورد دەستکاری ماڵی ژنەکانیان نەدەکرد و بەمافی ئەوانیان دەزانی، کە ئەمەش پێیان دەگووت "شکارەت" (بایەزیدی، ٢٠١٥، ٦٧). ئافرەتانی کورد ڕۆڵێکی بەرچاویان لە ژیانی کۆمەلایەتی و هاوکاریکردنی خێزان و پیاوەکانیاندا هەبوو، چونکە لەکاروباری ڕۆژانەدا هاوکارییان دەکردن (الدملوجي، ١٩٩٩، ١٤٩)، بەهۆی سەختی ناوچەکانی کوردستانەوە، وایکردبوو ئافرەتانی کورد ببنە سوارچاکی لێهاتوو، هەروەها لە هاوکاریکردنی هاوسەرەکانیان لە کێڵگە و کشت و کاڵدا ڕۆڵێکی سەرەکیان هەبوو (نەبەز، ٢٠٠٣، ١٢٣).

ئەگەرچی بەشێوەیەکی گشتی بارودۆخی ئافرەتانی کورد تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی ئافرەتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بوون، چونکە ئاینی ئیسلام لەم ڕووەوە کاریگەری بەسەر ئافرەتانی هەموو میلەتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا هەیە، لەگەڵ ئەمەشدا ئافرەتانی کورد لەوکاتی دا هەندێك تایبەتمەندی و کەسایەتی خۆیان هەبوو، کە بەشێوەیەك لە ئافرەتانیتری عەرەب و تورك و فارس جیای دەکردنەوە، بۆ ئەمەش گەریدەکان گەواهی ئەو ڕاستییە دەدەن کە ئافرەتانی کورد خاوەنی پێگەیەکی بەرز و کاریگەر بوونە لەنێو کۆمەڵگایەکانی خۆیاندا، بەتایبەتی گەریدە و نوێنەری بەریتانی و بەڕەگەز فەرەنسی

کلۆدیۆس جیمس ڕیچ[2] لە باسی پێگە و ئازادی ئافرەتانی کوردستاندا کە بە ئافرەتانی ئێران و تورك بەراوردیان دەکات و دەڵێت "ئافرەتانی کورد پلەوپایەیان زۆر لە ئافرەتانی تورکیا و ئێران بەرزترە، ئافرەتی هیچ شوێنێك هێندەی ئافرەتی کورد بە ڕەوشت نین، پلە و پایەی ئافرەت لە کوردستاندا، زۆر لە پلەوپایەی ئافرەتانی تورکیا و ئێران بەرزترە!"(ڕیچ، ٢٠٠٢، ٢٦١). ئەوەی جێگای باسە زۆر جاران ژنەکان مێواندارى خەڵکی بیانیان دەکرد و زۆریش کراوەبوون بەرامبەر بە میوانان، وە لەلایەن پیاوەکانیشیانەوە دڵ پیسیان بەرامبەردا نەکراوە، هەروەکو بایەزیدی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەگەر ژنەکانیان جوانیش بوایە دڵپیسیان لێنەدەکردن، تەنانەت ئەگەر بەردەوام لەگەل مێوان دابنیشتنایە و بەدەمیانەوە پێبکەنیبونایە، بەڵام ئەگەر هاتوو خیانەتیان بکردایە، ئەوا بێ دوودڵی هەم ژنە و هەمیش پیاوە خیانەتکارەکە دەکوژران و کەسیش لە هەواڵیانی نەدەپرسییەوە (بایەزیدی، ٢٠١٥، ٤١).

هەندێك لە گەڕیدە ڕۆژئاواییەکان کە سەردانی کوردستانیان کردووە و باسی گرنگی و پێگەی ئافرەتی کوردیان کردووە، هەروەکو گەریدەی ئەڵمانی لیرخ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئافرەتانی گوندەکان کاری کشت و کاڵییان لەگەڵ مێردەکانیان دەکرد و چاودێری منداڵەکانیان دەکرد، لەگەڵ ئەمەشدا لەکاروباری ڕستن و چنینی فەرش و جاجمدا دەستێکی باڵایان هەبوو، هەربۆیە ئافرەتانی کورد هەمیشە خاوەنی پێگەیەکی بەرز و سەربەستییەکی زۆر بوون و هەمیشە جێگای متمانە و ڕێزی پیاوەکانیان بوون (لیرخ، ٢٠٠٨، ٣٨-٣٩). ئەگەر پیاوەکانیان لەماڵ نەبوایە، ئەوا ئافرەتەکانیان پێشوازییان لەمیوان دەکرد و خزمەتی میوانیان دەکرد (سۆن، ٢٠٠٧، ١٥٦). تەنانەت فردریك میلینگ پێی وایە کە ئافرەتانی کورد زۆر ئازادن و زیرەکن، هەروەها زۆر بەوەفان بۆ هاوسەرەکانیان و هیچ خیانەتێکیان لێناکەن، زۆر بەهێزن و دەتوانن هەر شتێك بکەن کە بیانەوێت (Milingen, 1870, 250). هەروەها جیمس برەیس[3] لە باسی ئافرەتی کورددا دەڵێت "ئافرەتانی کورد سەرپۆش لەسەردەکەن، بەڵام هیچ پێچەیەك ناکەن (واتە دەموچاویان ناپۆشن)، ئەوان لە ئێمە و لە خەڵکانی قەفقاسیا نەدەترسان" (Bryce, 1910, pp. 254-255). هەروەها پیترۆ دیلاڤالی دەڵێت "ئافرەتی کورد سەرپۆش ناکات، هەروەها لەگەڵ پیاوانیش قسەدەکەن و لەگەڵ ئێمەش زۆر بە ئازادانە قسەیان دەکرد" (دیلاڤالیە، ٢٠٠٦، ٩٤).

ئەوەی لێرەدا بۆمام ڕوون دەبێتەوە ئەوەیە کە ئەم گێڕانەوە جیاوازانەی گەریدەکان دەرخەری جیاوازی شێواز و تایبەتمەندی ژیان و ڕۆڵی ئافرەتانی کورد لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکیتر، هەروەها لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکیترە، کە گەریدە ڕۆژئاواییەکان بەناوەچکانی کوردستاندا تێپەڕیون و بینیویانە (هۆمەر، ٢٠١٩، ٧٩).

تەوەرەی یەکەم: ڕۆڵی سەربازییانەی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەکانی ١٧ تا ١٩ی زاینیدا:

باسی یەکەم: ڕۆڵی سەربازییانەی ئافرەتی کورد لە نێو میرنشینەکانی سەردەمی عوسمانیدا لەنێو مێژووی کورددا، چەندین ئافرەت وەکو سەرکردەی سەربازی و سیاسی دەربکەون و لەدوای کۆچی دوایی هاوسەرەکانیان بەرگری لە کورسی دەسەلات بکەن و بتوان کوڕەکانیان وەکو میری نوێی میرنشینەکان دابنێن، بۆنموونە: لە مێژووی دەوڵەتی دۆستەکیدا[٤] دەبینین کە ئافرەتان ئەم ڕۆڵەیان هەبووە بەتایبەتی لەلایەنی سەربازی و سیاسدا، هەروەکو فاتیمە کچی ئەحمەدی کوردی کە بە "فاتیمە خاتوون" ناسراوە، یەکێك بوو لەو ئافرەتە سیاسییە لێهاتوانەی لەدوای کۆچی دوایی هاوسەرەکەی، توانیویەتی دەست بەسەر میرنشینەکەدا بگرێت و کورسی دەسەڵات بۆ کوڕەکەی بەناوی "ئەبو تەغلەب" بگوازێتەوە (زكي بك، ٢٠٠٠، ٢٤٦). هەروەها ڕەحیمە خاتون کچی ئەمیر سەعید و خێزانی ناسر ئەلدەولە توانیویەتی لە کاتی هێرشی سەلجوقییەکاندا وەکو سەرکردەیەکی سەربازی توانیویەتی شارەکە لە هەڵمەتی سەربازییانە و شەڕی سەلجوقییەکان بپارێزێت و دواتریش لەگەڵ نیزامولمولك ئەلتوسی وەزیری سوڵتان ئەلب ئەرسلان (١٠٦٣-١٠٧٢) سەبارەت بە ڕادەستکردنی شاری میافارقین بە سەلجوقییەکان لە سالی ١٠٧١ز بەبێ هیچ خوێن ڕێژییەك رێکبکەوێت (یوسف، ٢٠٠١، ١٤٨).

هەروەها هەوداد خاتوون کە دوایین حوکمڕانی دەوڵەتی ڕەوادی[٥] بوو، ناوبراو کچی عەلائەدین بەگ بوو، ناوەندی حوکمڕانییەکەی لە شاری مەراغە بوو، لەدواتردا هاوسەرگیری لەگەڵ جەلالەدین خوارەزمشا ئەنجامدا و شاری مەراغە و دەوڵەتی ڕەوادیشی کردە بەشێك لە دەوڵەتی خوارەزمی (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٧٥٣).

لە سەردەمی حوکمڕانی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عوسمانیشدا ئافرەتانی کورد لەپاڵ کاری ماڵ و ژیانی ڕۆژانە و بەڕێوەبردنی ماڵ، ئەوا هەمیشە وەکو سەرکردەیەکی ئازا و سەربازی دەرکەوتوون، هەربۆیە لەکاتی تەنگانە و لەکاتی شەردا شانبەشانی پیاوەکانیان لەدژی دوژمن دەوەستنەوە و وەکو جەنگاوەرێك دەردەکەون (Joseph, Nağmābādī, 2005, 359)، هەروەها ئەگەر بێتو پیاوەکانیان لە شەڕدا ڕابکات، ئەوا بەچاوێکی نزم سەیری پیاوەکەی دەکا و تف لەڕووی پیاوەکەی دەکا و گاڵتەی پێدەکات (بایەزیدی، ٢٠١٥، ٤٣).

دۆخی ئافرەتانیش لەوکاتیدا بەگشتی درێژە پێدەری سەردەمانی پێشووی خۆی بوو، بۆنموونە: لە میرنشینی لوڕستان (حکومەتی لوڕستان)[٦]دا ئافرەتێك هەبوو بەناوی دەولە خاتوون، کە لەدوای کۆچی دوایی پیاوەکەی حوکمڕانی گرتە ئەستۆ، بەڵام نەیتوانی خۆی و میرنشینەکە لە کێشە و دووبەرەکی ناو میرنشینەکە بپارێزێت، هەروەکو ئافرەتانی سەردەمانی پێشوو لەدەسەلات بمێنێەوە، هەربۆیە کورسی حوکمڕانی بۆ برایەکەی بەناوی

عـزەدین حوسـێن بەجێهێشـت (الصـویرکي، ٢٠٠٠، ٢٧٥؛ زکـي بـك، ٢٠٠٠، ٢٣٥). هـەروەها لـە میرنشینی بـەدلیس، کـە لـە قانوننامـەی سـوڵتان سـلێمان قانونییـدا بـە حکومـەتی بـەدلیس یـاخو حکومـەتی رۆژەکیـان ناسـراوە (Ahmed, Nori, 2020, 146)، ئافرەتێك بـەناوی شاهـ خـاتوون لـەدوای کـۆچی دوایـی مێردەکـەی بـەناوی ئـەمیر شەمسـەدین بۆماوەیـەك حـوکمڕانی میرنشـینەکەی کـرد تـاکو کوڕەکـەی "ئـەمیر ئیبـراهیم" لـە سـاڵی ٨٣٥ك/ ١٤٣١ ز تەمـەنی پێڕاگەیشت و توانی بیهێنێتە سەر کورسی دەسەڵات (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٣٤٠؛ زکي بك، ٢٠٠٠، ٢٣٨).

تەنانـەت دەرفـەت بـۆ ئافرەتـانی هەڵکـەوتووە کـە وەکـو میـر و وەکـو فەرمانـدەی سـەربازی رۆڵـی بینیـوە، بۆنموونـە: میرنشـینی سـۆران[7] لەلایەن خـانزاد خـاتوون[8]ەوە حـوکمڕانی دەکــرا، بەتایبــەتی لــەدوای ئەوەی هاوســەرەکەی میــر ســلێمان شــاکەلی لەلایەن عوسـمانییەکانەوە لە بەغـدا دەسـتگیرکرا، ئـەوا سـەرچاوەمان پێمـان دەڵـێن کـە خـانزاد خاتوون زۆر بە باشی جڵەوی دەسەڵاتی میرنشینەکەی گرتە دەست وخزمەتی میرنشینەکەی کـردووە و کـاتێکی زۆری تـەرخانکردووە بـۆ گـوێگرتن لە کێشـەکانی خـەڵکی و چارەسـەرکردنیان، نـاوبراو لـەماوەی حوکمڕانیـدا چەنـدین کـاری گرنگـی وەکـو دروستکردنی چەندین مزگەوت و قەڵای ئەنجانمدا. جگە لەوەش پایتەختی میرنشینەکەی لە قـەڵای دوینـەوە گواسـتەوە بـۆ هەریر، بـۆ پاراسـتنی ئاسـایش پایتەختەکـەی لە مەترسـی و هێرشـی دوژمنـان قەڵای کەلاسـۆی درووسـتکرد تەنـانەت سـوپایەکی گەورەی ئامـادە کـرد و هێرشـی کـردە سـەر زۆرێـک لە شـارەکانی دەوروبەری میرنشـینەکەی (زکـي بـك، ٢٠٠٠، ٢٣٤ ؛ نەبەز، ٢٠٠٣، ١٢٤). خـانزاد لـەماوەی حکمڕانـی خۆیـدا چەنـدین قـەڵا و قوڵـەی درووسـتکرد، لەسـەردەمی ئـەودا ئاسـایش بـەجۆرێك بـەرقرابوو کـە تـاکو ئێسـتاش خـەڵك سـتران بـۆ یـادی چـاکی ئـەو دەڵـێن و شـاعیران لەسـەردەمی خۆیـدا ستایشـییان کـردووە لـەگرنگترین ئـەو قەڵایانـەی خـانزاد درووسـتیکردون، بـریتین لـە قـەڵای بانـەمان، قـەڵای بنـەی هـەیری، هـەروەها قەڵایەکیتر لەناوچەی باڵەك لە رۆژهەڵاتی رایات (هەروتی، ٢٠١٨، ٩٢، ٩١،٩٠). تەنانـەت ئەندازیاری بەریتانی "هامڵتن" کە لەساڵانی ١٩٢٧-١٩٣٢ز لەناوچەکەدا ژیاوە، بە پشت بەستن بە قسەکانی موکریـانی لـەبارەی خـانزادەوە دەڵێت "خـانزاد حـوکمی لـەوڵاتی فارسـەوە هـەتا دەشـتی هـەریر دەڕۆیشـت.. تەلارەکـەیم بینـی کـە هێشـتا لەسـەر شـاخی هـەریر بەپێوەیـە" (هـامڵتن، ٢٠١٣، ٢١١؛ هەروتی، ٢٠١٨، ٩١-٩٢).

سـەرەڕای ئـەوەی خـانزاد وەکـو حـوکمڕانێکی گـەورە لـەنێو میرنشـینی سـۆراندا دەرکەوت، بۆنموونە وەکو پەرچەکردارێك لەبەرامبـەر کوژرانی "سلێمان بـەگ"، ئـەوا خـانزاد لە دەوڵەتی عوسـمانی یـاخی دەبێ و بڕیـاری شـەڕکردن لـەدژی عوسـمانییەکان دەدات (هـەروتی، ٢٠١٨، ١١٣). لەهەمان کاتیش دا سەرکردەیەکی سەربازی لێهاتوو بـوو، بۆنموونە ئەسـکەندەر

بێك تورکمان له کتێبەکەیدا بەناوی "ذيل عالم آرای عباسی" لەمیانەی ڕووداوەکانی ساڵی ١٠٣٢ك/١٦٢٣ز له بەرامبەر شاڵاوی هێزەکانی ئەردەڵانی و سەفەوییەکاندا ناوی خانزادی سۆران دەهێنێت که بەرگری له میرنشینی سۆران کردووە، هەروەها له ڕووداوەکانی ساڵی ١٦٣٩ز له سەردەمی هەڵمەتەی سوڵتان مورادی چوارەمدا ئازووقەی بۆ سوپای عوسمانی دابین کردووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٤-١٠٥). له قۆناغەکانی دواتریش دەبینین دەوڵەتی عوسمانی لەسەر ئەرکی سوپای هومایۆنی عوسمانی مووچەی بۆ خانزاد خاتوون لەسەر دارایی ویلایەتی مووسڵ بڕیوەتەوە (BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1).

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت که خانزادی سۆران هەم لەڕووی کارگێڕی و حوکمڕانییەوە میرێکی بەهێزی میرنشینی سۆران بووە، لەهەمان کاتدا سەرکردەیەکی سەربازی لێهاتووی ناو میرنشینەکەی بووە و هەمیشە له ریزی پێشەوەی سوپاکەیدا بووە لەکاتی هەڵمەتەکاندا.

خانزادی سۆران نەك هەر له ناوچەکانی رۆژهەلاتی کوردستان، تەنانەت له باشوری کوردستانیشدا چەندین هەلمەتی ئەنجامداوە و سەرکردایەتی سوپای میرنشینی سۆرانی کردووە، بۆنموونە لەساڵی ١٦٢٣ز دەوڵەتی سەفەوی فراوانخوازیکرد و شاری بەغدای داگیرکرد، لەو هەڵمەتەدا خان ئەحمەد خانی ئەردەلانیش بەشداریکرد و توانی شاری کەرکوك داگیربکات، هەروەها بەمەبەستی داگیرکردنی ناوچەکانی میرنشینی سۆران، هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ژێر دەستی میرەبەگ له میرنشینی سۆران و چەندین جارێك له زێی بچووك پەڕییەوە وچەند شەڕێك ڕویدا، بەڵام خانزادە خاتوون و سەربازانی میرنشینی سۆران لەدژیان ڕاوەستا و توانیان خان ئەحمەد خان و قزلباشەکانی سەفەوی تێکبشکێنن، ئەگەرچی بەشێکی ناوچەکانی میرنشینی سۆران لەسەرەتاد لەلایەن خان ئەحمەد خانەوە دەستی بەسەرداگیرا، بەڵام ئەمە درێژەی نەکێشا، هەروەکو ئەسکەندەر بێك تورکمان له باسی ڕووداوەکانی ساڵی ١٦٢٩زدا باسی هەڵمەتێکی سەربازانی میرنشینی سۆران بەسەرکردایەتی خانزادەخاتوون دەکات که بۆ سەر شاری کەرکوك ئەنجامیانداوە، که ئەوکاتە شاری کەرکوك لەلایەن سەفەوییەکانەوە داگیرکرابوو (هەروتی، ٢٠١٨ ، ١٠٤،١١٦).

توێژەر سەعدی عوسمان هەروتی له کتێبەکەیدا بەناوی "خانزادی سۆران و ئەدەبی زارەکی" ئاماژە بە خانزاد خان دەکات، که یەکەم ناوهێنانی ئەو لەسەرچاوە مێژووییە ڕەسەنەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوکاتەی لەمیانەی ڕووداوەکانی یاخیبوونی "بەکر سوباشی"دا ناوی خانزاد هاوشانی چەند سەرکردیەیەکیتری ناوچەکە و چەند بەرپرسێکی دەوڵەتی عوسمانی دەهێنێت، هئەم هەواڵەی که نووسراوە دەڵێت خانزاد خاتوون و چەند سەرکردەیەکی سۆران، که ئەمەش دەرخەری ئەم ڕاستیەیە خانزاد خاتوون سەرکردەی گەورە و دیاری سۆران بووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٤، ١١٦). هەروەها گەریدەی عوسمانی ئەولیا

چەلەبی زۆر پێی سەرسام بووە کە لە سەردەمی حوکمڕانی سوڵتان موورادی چوارەمدا، ژنێکی کورد بە ناوی خانزادی میری سۆران فەرمانـدەیی هەریـر و سـۆران لە پارێزگـای شـارەزووری دەکـرد. سـەرەڕای ئەوەی میرنشـینی سـۆران خـۆی ویلایـەت و حکومـەتێك نەبـوو، بەڵام سوپایەکی زۆر گەورەی هەبـوو کە نـزیکەی ٤٠-٥٠ هەزار سـەربازی تێـدابوو، لەنێویانـدا ١٢ هەزار پیادە و ١٠ هەزار ئەسپ سوارهەبوون (Çelebi, 2000, 373).

ئەم نموونەیە ناوازە بوو کە خانزاد وەکو سەرکردەیەکی سەربازی سەرکەوتووانە هێرشی دەکردە سەر قەڵا سەفەوییەکانی هێمادان و دێرگەزین، هەربۆیە ناوی خانزادەخاتوون بـە ئافرەتێـك لێهـاتو و گـەورە لـەنێو مێـژوو و ئـەدەبیاتی کوردیـدا ماوەتـەوە لە زۆرێـك لە گـۆرانی و شـیعری کوردیـدا یـادی دەکـرێتەوە، بە تـایبەت لە شـیعری کلاسـیکیدا (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٢٥٤).

بەمجۆرە حوکمڕانی خانزاد خاتوون وەکو ئافرەتانیتری کورد لە پێشوودا درێژەی کێشا تاکو هاتنە سەردەسەڵاتی کوڕەکەی بەناوی ئەحمەد خان لە ساڵی ١٦٤٨ز، هەروەها خۆشی ڕۆژانە بڕی ١٢٠ قروشی بۆ بڕابۆوە و مانگانە لە خەزێنەی دارایی ویلایەتی مووسڵەوە وەریدەگرت (BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1)[٩]، کە ئەمە هەم وەکو خانەنشینییەك و وەکو پاداشتێك بوو بۆ خانزادە خاتوون لەلایەن ئیدارەی دەوڵەت و سوپای هومایۆنی عوسمانییەوە بۆ دابینکردنی خۆراك و پێداویستی کۆشکی خانزادە خاتوون. ئەوەی جێگای ئاماژەیە ئەم موچەیەی هەر لە ساڵی ١٦٢٩ تاکو ساڵی ١٦٥٨ز پێدراوە (BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1).[١٠]

لە ناو کۆمەڵگای کوردی دەرفەتی دەرکەوتنی ئافەرتانی نەتەوەیتریش دەربکەون، وەکو چیرۆکی کەیغان کە لە گەشتنامەکەی ڕیچ بۆ کوردستاندا بە وردی باسی لێوەدەکات، کە لەسەرەتادا توانیویەتی بۆ ماوەی چەندین ڕۆژ لە زۆرانبازی و شەڕی پاڵەوانانەی سوپای عوسمانیدا چەندین کەس بکوژێت، دواتریش لەمەیدانی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانەدا شکست دەهێنێت و بەڵێنی شوپێکردنی دەدات لەپای نەکوژرانی. دواتریش کەیغان دێتەوە دارەشمانە و لەنەبوونی فەقێ ئەحمەددا، گوندی دارەشمانە لە دەستدرێژی ٤٠٠-٥٠٠ پیاوی هۆزی بڵباس بپارێزێت و وەکو سەرکردەیەکی سەربازی دەربکەوێت، ناوبراو دوو کوڕی لە فەقێ ئەحمەددا هەبووە، بەناوەکانی "بوداخ کەیغان" و "باباسلێمان" کە میرەکانی بابان نەوەی بابا سلێمانن (ڕیچ، ٢٠٠٢، ٢٦٧-٢٦٩).

هەروەها ریچ لەسەردانی بۆ کوردستاندا لەبارەی ئازایەتی ئافرەتانی کوردەوە دەدوێت، کە دەڵێت:

"بەڵگەش لەسەر ئازایەتی ئافرەت کەم نییە لە ئافرەتی کورد دا.. فەیزوڵافەندی هاتە لام و بانگی نۆکەرێکی خۆی کرد و پێی گوتم کە ئاخۆ هیچ شتێکی سەیر و نامۆ دەبینم؟ منیش هیچم بەدی نەکرد و وەکو کوڕێکی چاپوك ئەوم بینی، بەڵام پێی

گوتم ئەمە کوڕنییە، بەڵکو بەکارترین نۆکەریشە، کە پیاو بڕواناکات، ڕەوشتیشی بێگەردە، بەڵکو بۆتە مایەی شەرفەمەندیش بۆ ئافرەتان. ئازایەتییەکەشی لەسەروی ئازایەتی پیاوەوەیە، هێشتا کچیشە. ڕۆژێکیان تورکێك ویستبووی دەستی بۆ درێژبکات، بەڵام ورگی هەڵدڕیبوو، وتبووی ئەگەر گەورەکەشم بیەوێ شتی وام لەگەڵدا بکات، سێ و دووی لێناکەم ورگی دەدڕم. شانازایش بەوە دەکات کە چەند جارێك هێرشی کردۆتە سەر تۆپێکی داگیراوە، بێ ئەوەی بگەڕێەوە، یان ڕمەکەی بهاوێ، تا گەیشتۆتە سەر سەربازە تۆپچییەکە، جل و بەرگی پیاوانەی لەبەرکردبوو، شاڵێکی ئاوریشمیشی لەسەرەوە پێچابوو. باڵایەکی زراڤی پێوەبوو، تەمەنی هەر لەنێوان ٢٥-٣٠ ساڵی دەبوو، سەروسیمایەکی کوردانەی هەبوو، هەتاو بردربووی" (ڕیچ، ٢٠٠٢، ٢٦١-٦٢٦).

خودی ئەم زانیارییانەش دەرخەری ئەو ڕاستییەن کە لە نێو ئافرەتانی کوردیش دا چەندین سەرکردەی سەربازی و لێهاتوو پەیدابوونە، هەروەها لە مەیدانی شەڕدا ئافرەتانیش وەکو پیاوان ڕۆڵییان بینییوە و ئازایەتییان نواندووە.

باسی دووەم: ڕۆڵی سەربازییانەی ئافرەتی کورد لەدوای ڕووخانی میرنشیینە کوردییەکان لە سەدەی ١٩ زاینیدا:

لەدوای نەمانی میرنشینە کوردییەکانیش، ئافرەتانی کورد لەنێو سوپای دەوڵەتی عوسمانی و هێزە کوردییەکاندا ڕۆڵییان بینیوە، بۆنموونە قەرەفاتم "فاتمە ڕەش"[11] کە لە شەڕی قرم لەدژی ڕووسەکان لە قارس و ئەرزەڕۆمدا توانیویەتی سەرکردایەتی کەتیبەیەکی ٥٠٠ سەربازی کورد بکات و زەرەرێکی زۆر لە سوپای ڕووسەکان بدات، ناوبراو خەیاڵ و مێشکی ڕۆژئاواییەکانی داگیرکردبوو (زکي بك، ٢٠٠٠، ٢٤٧)، تەنانەت ڕۆژنامەی نیۆرك تایمزی ئەمریکی بابەتێکی لەبارەی قەرەفاتم لە ساڵی ١٨٧٧بڵاوکردەوە بەناونیشانی ئافرەتە جەنگاوەرە ئەفسانەییەکەی کوردستان "the redoubtable female warrior of Kurdistan "، هەروەها ڕۆژنامەی وەقایع لە ژمارە ٧٣٠ لە ڕێکەوتی ١٨٧٧/١١/٤ز بەمشێوەیە باسی قەرەفاتم دەکات

" پێشتر باسمان لە شازادەیەکی کورد کەردووە، کە بە تەنها سەرکردایەتی سەربازی هێزێکی دەکرد، ئێستاش هەواڵەکانی ئەو لە ئەستەنبۆڵ "ئەستانە" بڵاوبۆتەوە، کە ئەم شازادەیە ناوی قەرەفاتمە، کاتێ: عوسمانییەکان هێرشیان کردە سەر گوندی "قەزویم تەبە" ئەوا ناوبراو بووەتە سەرکردەی هێزێکی سەربازی بوو، ناوبراو خەڵکی بروجە، ئەو جوانێکی دەوڵەمەند و نیشتمان پەروەرە و پەروەردەیەکی خولاسەی ئیسلامی هەیە، ئەو هێزێکی ٥٠٠ کەسی پێکهێناوە کە بریتین لە خۆبەخشانی وڵاتەکەی" (زکي بك، ٢٠٠٠، ٢٤٧).

هەروەها لە ساڵانی ناوەڕاستی سەدەی ١٩ز دا (ماما پووره حەلیمە)ی پشدەر و (ماما قەره نێرگز) لە هۆزی شوان، کە دوو ژنی ناسراو و ئازای کوردبوون لە باشوری کوردستاندا (ئیزەدی، ٢٠٠٢، ٤٤٠) هەروەها ماما پرشەنگ خان لە هۆزی میلیتان ، هەروەها شەمسەخان و پەریخان و مریەم خان و فەسلەخاتوون کە بەشدارییان لەشەڕی خوێناوی و سەخت دژی هێزەکانی سوڵتانی عوسمانی کردووە، کە دەیەویست خێڵە کوردەکان ملکەچ پێبکات (لیرخ، ٢٠٠٨، ٣٨-٣٩)· هەروەها ئافرەتانی هۆزە کۆچەرییەکانی وەکو هۆزی هەمەوەند بەشدارییان لەجەنگدا دەکردوو، تەواو چەکدار و ئەسپسواربوون (سۆن، ٢٠٠٧، ٥١) هەربۆیە ئەم گەریدە ئەڵمانییە ژنی کوردی بە ژنی ئەڵمانی چواندووە، کە هەردەم لەدوای مێردەکانیان بوون و یارمەتیان داون بەتایبەتی لەکاتی شەڕدا(عومەر، ٢٠١٤، ٢٠٣).

ئەمەش دەریدەخات، ژنانی کورد بۆ پاراستنی عەشیرەت و زێدی خۆیان، ئامادەی ڕووبەڕووبوونەوە و شەڕکردن بوون لەگەڵ دەوڵەتانی زلهێزی ئەوکاتی ناوچەکە ، کە بریتی بوون لەدەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران. لە قۆناغەکانی دواتریشدا ئافرەتانی وەکو عادیلە خانم و قەدەم خێر لەناو کورداندا دەرکەوتوون، بەتایبەتی لەناو کۆمەڵگای کوردیدا وەکو سەرکردەیەکی سیاسی و کارگێڕی ڕۆڵێکی بەرچاوی بینیوە، ئەوا عادیلە خانم (١٨٥٩-١٩٢٤)[١٢] بووە، ماوەیەك لە شاری سنە ژیاوە، دواتر بەهۆی هاوسەرگیرکردنی لەگەڵ عوسمان پاشای جاف هاتوەتە شاری هەلەبجە و لەوێ نیشتەجێ بووە، لەساڵی ١٩٠٩ لەدوای کۆچی دوایی هاوسەرەکەی بووە بە قایمقامی هەڵەبجە. مێجەرسۆن لەساڵی ١٩٠٠ز سەردانی سنوورەکانی کوردستانی کردووە و لە شاری هەڵەبجە چاوی بە عادیلە خانم کەوتووە و لەبارەیەوە دەڵێت "ئەو دەسەڵاتەی هەیەتی بەهۆی کاریگەری ئەو چەکانەی دەستییەتی کە بەکاری دەهێنێت" (Bengio, 2016, 2). ئەمەش ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەخات کە عادیلە خانم هێزی سەربازی جافەکانی لەدەستدا بووە و توانیویەتی وەکو سەرکردەیەکی سیاسی و کارگێڕی و سەربازی خۆی بنوێنێت. دواتر عادیلەخانم لەلایەن ئینگلیزەکانەوە نازناوی خانم بەهادور "شازادەی پاڵەوانان"ی پێبەخشرا، ئەویش بەهۆی ڕزگارکردنی ژیانی چەندین سەربازی بەریتانی کە لە شاری هەڵەبجە جێگیربووبوون (الصويركي، ٢٠٠٠، ٣٧٦).

لەم تەوەرەیەدا بەدیار دەکەوێت ئافرەتانی کورد خاوەنی پێگەیەکی گەورەبوونە لەناو کۆمەڵگاکەیان، کە هەم لە لایەنی سیاسی و سەربازی. هەر ئەمەش وایکردووە ئافرەتانی کورد بەچاوێکی بەرز و گەورە سەیربکرێن، بەتایبەتی لە قۆناغە جیاوازەکاندا ڕۆڵێ کاریگەر و بەرچاویان لە نێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکان بینیوە و بوونەتە هۆی ڕاگرتنی حوکمڕانی و دەسەڵاتی میرنشینەکان، ئافرەتان خاوەنی پێگە و کەسایەتییەکی بەهێز و قارەمانییەتی زۆر بوونە، هەربۆیە خانزادی سۆران و کەیغان و قەرەفاتم و عادیلەخانم و چەندان ئافرەتانیتری ئەوکاتی نموونەی باڵای ئافرەتانی نێو

میرنشـین و کۆمـەڵگای کـوردین ،کـە لـەڕووی سیاسـی و سـەربازییەوە لەوکاتیـدا لـەنێو میرنشـین و کۆمـەڵگای کوردی ئەوکاتیـدا دەرکـەوتوون. تەنانـەت لەسـەر ئاسـتی هێـزە نێـو دەوڵەتی و ناوچەییەکانیشدا بایەخیان پێدراوە و بونەتە بابەتی قسەوباسیان.

تەوەرەی دووەم: ڕۆڵی زانستیانەی ئافرەتی کورد لەنێوان سەدەی ١٧ تا ١٩ی زاینیدا:

باسی یەکەم: دروستکردنی کتێبخانە و مزگەوت و قوتابخانـەکان وەکو ناوەنـدێکی زانستی

هەر لە سەردەمانی زووەوە لەنێو کۆمەڵگا کوردییەکاندا ئافرەتان ڕۆڵێکی باڵایان هەبووە لە بـەرەوپێش بردنـی زانسـت و ئـایین لـە کوردسـتاندا. بۆ ئـەمـەش چـەنـدین توێژینـەوەی زاسـنتی لـە چوارچێـوەی نامـەی ماسـتەر و تێـزی دکتـۆرا و توێژینـەوەی زانسـتی جۆراوجـۆر نووسراون کە ئاماژە بەو ڕۆڵەی ئافرەتـان لە بـواری ئـاینی و بـواری زانسـتی دەکـەن. بەتایبـەتی ئافرەتـانی کـورد ڕۆڵیـان هـەبووە لـە خزمـەتی فـەرموودە و گێڕانـەوەیان، هـەروەها وانـەی بابـەتـە ئاینییەکانیان بە فێرخوازانیان گوتەوەتەوە، تەنانـەت بەشـدارییان لـە دروسـتکردنی قوتابخـانـە و مزگـەوت کـردووە. بەگشـتی ئـەم ڕۆڵـەی ئافرەتـان لـە قۆناغەکانیتریشـدا بـەردەوامبووە و زانسـت و ئـاین هاوتـەریبی یـەکتری لەلایـەن ئافرەتـانی کـوردەوە گرنگییـان پێـدراوە. لـە قۆناغەکانی دواتریشدا وە لە خزمەتکردنی لاینی زانستیدا ئافرەتانی کورد ڕۆڵی بەرچاوییان بینیووە، بۆنموونە لەنێو ئافرەتە کوردەکانی دەوڵەتی ئەیوبیشـدا[١٣] چـەنـدین ئـافرەتی لێهـاتوو هەڵکـەوتوون، بەتایبـەتی لەلایـەنی سیاسـی و خزمـەتکردنی بـواری ئـاین و زانسـت، بۆنموونـە سەفیە خاتون یاخود "ضەیفە خاتون"[١٤] کە خێزانی مەلیك زاهیر و کچی مەلیك عـادل[١٥] بـوو. کە مـاوەی شـەش سـاڵان حـوکمڕانی شـاری حەلـەبی کـرد تـاکو کوڕەکـەی بـەناوی "مـەلیك عـەزیز" تەمـەنی پێڕاگەیشـت بـووە حـوکمڕانی شـاری حەلـەب (زرکلي، ٢٠٠٢، ٢١٦). لـە سـاڵی ١٢٣٥ز مەدرەسـەی فیردەوسـی لەشاری حەلـەب درووسـتکرد، کـە لەسـەر ئـەرکی خـۆی مووچـەی مامۆسـتایانی مەدرەسـەکەی دەدا، ئەمـە لەکاتێـدا چەنـدین مزگـەوتیشـی نـۆژەنکردەوە و مزگەوتی تریشی لـە حەلـەب درووسـتکرد (علي، ٢٠٠٥، ١١٦). نـەك هـەر ئەمـە، بـەڵکو چـەندین ئافرەتی دیکـەی زانستخواز و پاڵپشتیکاری زانسـت لەوکاتـەدا دەرکـەوتن، لەوانـە ست شـام[١٦]، کە دامەزرێنەری قوتابخانەی "البرانیة"یە لە دیمەشق (البرزنجي، ٢٠١٠، ١٤٣).

لەسـەردەمی حـوکمڕانی میرنشـینە کوردییـەکانی سـەردەمی عوسـمانیدا بەشـێك لـە ئافرەتانی کـورد سـەرەڕای هـەبوونی ڕۆڵی سیاسی و سەربازی و کارگێڕییانەیان، ئەوا ڕۆڵیان لە بەرەوپێشبردنی زانستیشدا هەبووە، ئـەویش بـەهۆی گرنگیـدانیان بە لایـەنی ئـاینی و زانسـتی، هـەروەها گرنگیـدانیان بـە درووسـتکردنی قوتابخانـە و ئاوەدانکردنـەوەی مزگەوتـەکان و هاوکـاریکردنی مامۆسـتایان و زانایـانی ئـەوکاتی، هەربۆیـە ئافرەتـانی کـورد لـە دەرەوە و ناوەوەی کوردستانیش دا لە بوارە جیاجیاکاندا ڕۆڵیان بینیووە، بەتایبەتیش لە خزمەتکردنی

زانست و زاتسخوازیدا، بۆنموونە زەینەب خاتوونی خێزانی مەلا ئیدریسی بەدلیسی[١٧] لەدوای کۆچی دوایی هاوسەرەکەی، مزگەوتێك بەناوی ئیدریسییە و سەرچاوەیەکی کانی لە ناوچەی ئەیوبییە لە ئەستەنبۆڵ درووست دەکات وەکو وەقفێکی خێرخوازی بۆ مێردەکەی (ÖZCAN, 2000, 485).

ئەم ڕۆڵەی ئافرەتان لە قۆناغەکانی دواتریشدا لە نێو میرنشین و کۆمەڵگا کوردییەکاندا بەردەوامبوو، هەروەکو خانزاد خاتون لە ساڵی ١٠٧٠ك/ ١٦٥٩ز کتێبخانەیەك و مەدرەسەیەکی بەناوی خۆی کردۆتەوە، کە ئەم ڕاستییەش محەممەد عەلی قەرەداغی بە وەرگرتن لە دەستنووسێکدا بە ژمارە (٢٠٢٧٨) لە (دار صدام للمخطوطات) ئاماژەی بۆ کردووە (قەرەداغی، ١٩٩٨، ٨٥). تەنانەت خانزاد خاتوون لەگەڵ گرتنە دەستی دەسەڵات، ئەوا چەند مزگەوتێکیشی ئاوەدان کردۆتەوە (هەروتی، ٢٠١٨، ٩٠). لەگەڵ ئەمەش دا محەممەد عەلی قەرەداغی ئاماژە بە دەستنووسەکیتریش دەکات بە کۆدی (٩٠٨٣) کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات ئافرەتێکیتریش بەناوی ست رضیة لەساڵی ١١٨٢ك/ ١٧٦٨ز کتێبخانە و مەدرەسەی بەناوەوە هەبووە (قەرەداغی، ١٩٩٨، ٨٥).

هەروەها لە شاری کۆیە[١٨] مزگەوتێك هەیە کە لەلایەن ئافرەتێکەوە دامەزراوە بەناوی مزگەوتی دایە خەجێ، لەم مزگەوتەدا چەندین کەڵە زانا تێیادا خوێندووە، لەوانە شێخ جامی لە ساڵی ١١٤٢ك/ ١٧٣٠ز لەو مزگەوتەدا خوێندویەتی (قەرەداغی، ١٩٩٨، ١٥٥).

شوێن پەنجەی ڕۆڵی ئافرەتانی کورد لەدەرەوەی کوردستانیش لە خزمەتکردنی زانست دا دەبینین، لەگەڵ ئەوەی بۆچوونی جیاواز لەبارەی محەممەد عەلی پاشای میسرەوە هەیە، کە هەندێك لە سەرچاوەکان بە ئەلبانی و خەڵکی شاری (قەوالە)ی دەناسێنن، بەڵام سەرچاوەیتر بە سوود وەرگرتن لە بابەتێکی نێو ڕۆژنامەی "المصر" لە ڕێکەوتی ١٩٤٩/١١/٢٥ بە ناونیشانی "ولي العهد حدثني عن ولي النعم..." کە تیایدا بە هێنانەوەی چەند بەڵگەیەك، ڕەچەڵەکی محەممەد عەلی پاشای دەگەڕێننەوە بۆ کوردەکانی شاری دیاربەکر، کە باوکی محەممەد عەلی پاشای میسر لە دیاربەکرەوە چووە بۆ شاری قەوالەی ئەلبانیا(عوني، زاید، عوض، ٢٠١١، ١٠١-١٠٢). تەنانەت چەندین ساڵ پێش چاپ بوونی ئەم کتێبەش، ئەوا سەرچاوەیتر ئاماژە بە کورد بوونی محەممەدی عەلی پاشای میسر دەکەن و باسی ڕۆڵی زانستخوازی زەینەبی کچی محەممەد عەلی پاشای میسر دەکەن، کە لە ساڵی ١٨٢٨ز لە قاهیرە لەدایکبووە، ناوبراو هاکاری چەندین مزگەوتی کردووە، هەروەها هاوکاری زانایانی ئاینی کردووە و مووچەی مانگانەی بۆ زانایان فیقهی هەر چوار مەزهەبەکە دابینکردووە. لەگەڵ ئەمەش دا وەقفی بۆ مزگەوتی ئەزهەر و چوارده مزگەوتیتر بەناوەکانی مزگەوتی حوسێنی، مزگەوتی سەیدە نەفسیە، مزگەوتی سەیدە زەینەب..هتد هەروەها چەندین تەکیەی وەکو تەکیەی نەقشبەندی و تەکیەی کالتەکی مولی (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٣٠٥-٣٠٦).

هەموو ئەو بابەتانەی لەسەرەوە باسکران دەرخەری ئەو راستییەن کە ئافرەتانی کورد شانبەشانی پیاوان ڕۆڵییان بینیوە لە بەرەوپێشبردنی زانست لە ناو کۆمەڵگای کوردیدا، ئەویش بەدروستکردنی قوتابخانە و مەدرەسە و دروستکردنی مزگەوت و هاوکاریکردنی زایان و زانستخوازان. کە ئەم تایبەتمەندییەش ئافرەتانی کورد هەر لەکۆنەوە هەیانبووە و زانست بەشێك بووە لە لاپەنەکانی ژیانیان.

باسی دووەم: ڕۆڵ و دەرکەوتنی ئافرەتانی کورد لە زانستە جۆربەجۆرەکانی ئەوکاتیدا

ئافرەتانی کورد جگە لە لایەنەکانی سیاسی و سەربازی و خزمەتکردنی زانست و زانیاری، ئەوا چەندی ئافرەتی زانستخواز و زانا لەناو کوردان دەرکەوتن کە خزمەتێ‌ی زۆریان لەبوارە جیاوازەکاندا کرد، بەتایبەتی لە بابەتەکانی فەرمودەناسی و مێژوو و شیعر و ئەدەبیات کردووە، بۆنموونە لە نێو بنەماڵەی ئەییوبیدا چەندین ئافرەتی فەرمووەدەناس و زایانی ئاینی دەرکەوتن، بۆ نموونە: موئنیسەی کچی مەلیك عادل کە لەساڵی ٦٠٣ك/١٢٠٥ز لەدایکبووە و یەکێك لەو ئافرەتانەبوو بووە پسپۆڕ و شارەزا لەبواری فەرمووەدەناسی و گێڕانەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەری ئیسلام، هەروەها ست نەعیم حەررانی کە لەدایکبوی ساڵی ٦٣٨ك/١٢٤٠ز ئەویش یەکیك بوو لەو ئافرەتانەی پسپۆڕی بواری فەرمودەناسی بوو، وە لە ساڵی ٧٢١ك/١٣٢١ز لە تەمەنی ٨٣ ساڵیدا کچی دوایی کردووە، هەروەها فاتیمەهی کچی بەدرح محەممەد کوڕی جەمال یوسف کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عومەر کوڕی عەلی کوڕی خدری کوردی گۆرانی کە لەساڵی ٧٩٤ك/١٣٩١ز لەدایکبووە و لەساڵی ١٤٦٨ز کۆچی دوایی کردووە، هەروەها جویرییە عێراقی کوردی کە لەساڵی ١٤٥٨ز کۆچی دوایی کردووە، ئەوانیش بەشێك بوون لەو زانا ئافرەتانەی ڕۆڵێکی بەرچاویان لە زانستە ئیسلامییەکانی ئەوکاتیدا هەبووە، (فتاح، عبوش، ٢٠١٩، ٣٤، ٣٥، ٦٢، ٦٥-٦٦).

ئافرەتانی کورد بەر لەهاتنی عوسمانییەکانیش بۆ کوردستان ئەوا بەشێکیان خزمەتی بەرچاویان لە بورای زانستدا کردووە، بۆنموونە زەینەب کچی عەجمی گۆرانی کوڕی یوسف کوڕی عەبدوڵلا کوڕی عومەر کوڕی عەلی کوڕی خدر، ناوبراو لەخانەوادەیەکی زانستی و ئاین پەروەر ژیاوە، بەتایبەتی گرنگیان بە زانستی فەرمووده داوە، ناوبراو لە سەدەی ١٥ز کۆچی دوایی کردووە، هەروەها فاتیمە ئوم حەسەن گۆرانی، کە ئەویش ناوی راستەقینەی خۆی فاتیمە کچی بەدر کوڕی محەممەد کوڕی جەمال کوڕی یوسف کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عومەر کوڕی عەلی کوڕی خدری کوردی گۆرانییە، فاتیمە لەدەوروبەری ساڵانی ١٣٩١ز لەدایکبووە و لە ساڵی ١٤٦٨ز کۆچی دوایی کردووە (فتاح، عبوش، ٢٠١٩، ٦٥،٦٦).

بەگشتی لە سەردەمانی کۆندا کچان زۆر بەکەمی هەبوون بخوێنن، وە هەندێك کات هەبووە کە ئافرەتانی خاوەن زانستە شەرعییەکان وانەیان بە قوتابیانی کوڕ دەگوتەوە

(قەرەداغی، ١٩٩٨، ١١)، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا چەندین ئافرەتی زانای کورد لە زانستی فەرمودە و زانستە ئیسلامییەکاند دەرکەوتن، بۆنموونە: فاتیمە خاتوون کچی بەدر محەممەد کوری جەمال یوسف، ناوبراو لەماوەی ساڵانی ١٤٠١-١٤٥٦ز ژیاوە، یەکێك بووە لەو کەسانەی بەدوای زانستدا گەڕاوە و بڕوانامەی زانستی (إجازة العلوم) لەسەر دەستی ئیبن سدیق و ئیبن قەوام وەرگرتووە (الصويركي، ٢٠٠٠، ٥٣٤). هەروەها سەلما جەزەری کچی محەممەد کوڕی محەممەد کوڕی جەزەری کە بە (أم الخير) ناسراوە، ناوبراو لەساڵی ١٤٢٧ز ناوبراو یەکێك بووە لەوانەی قورئان خوێنێکی ناودار و قورئانی لەبەرکردووە و شاعیرێکی ناودار بووە و بەزمانەکانی فارسی و عەرەبی شیعری نووسیوە (الصويركي، ٢٠٠٠، ٣٢٣).

لەم ماوە مێژووییەدا ئافرەتانی کوردی ناموسڵمانیش لەو ماوەیەدا ڕۆڵیان بنیوە، بۆ نموونە ئاسینات بارزانی کە لەماوەی ساڵەکانی ١٥٩٠-١٦٧٠ز ژیاوە، ناوبراو کچی شەموئیل بارزانی بوو کە پیاوێکی ئاینی ناوداربوو، ئاسیناتی کچی لەسەر زانست و خوێندنەوەی تەورات پەروەردەکرد، هەربۆیە دواتر ئاسینات بووە یەکێك لەو ئافرەتە ناودارانەی لە شاری موسڵ وانەی خوێندنەوەی تەورات بە خەڵکیتری جولەکە بدات (ئیزەدی، ٢٠٠٢، ١٦٢-١٩٠). تەنانەت لەدوای کۆچی دوایی هاوسەرەکەی، بووە یەکەم حاخامی مێینە لە مێژووی نوێدا، هەروەها قوتابخانەیەکی تایبەت بە فێرکردنی منداڵانی جولەکەی دامەزران (Bengio, 2016, 4).

دەرکەوتنی ئافرەتان تەنها لە بابەتی زانستە ئاینییەکان بەگشتی و فەرمودەناسی بەتایبەتی نەبوو، بەڵکو لەبواری مێژوو و ئەدەبیاتیشدا ڕۆڵیان هەبووە، بۆنموونە: ماهـ شەرەفخانم، ناسراو بە (مەستورەی کوردستانی)، ڕۆژئاواییەکان بە یەکەم مێژوونووسی ئافرەتی دادەنێین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوبراو مێژوونوسی و شاعیر و نووسەر بووە (Joseph, Nağmābādī, 2005, 359). مەستورە لە ساڵی ١٨٠٣ز لە شاری سنەی پایتەختی ئەردەڵانییەکان لەدایکبووە و لە سالی ١٨٤٤ز کچی دوایی کردووە. مەستورە کچی حەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغای وەزیری کوردستان لە هۆزی قادرییە. باوکی بەڕێوەبەری خەزێنەی میرنشینی ئەردەلان بوو، هەروەها هاوسەرەکەشی خەسرۆ ناکام والی ویلایەتی ئەردەلان لە کوردستانی ژێردەستی ئێران بوو، کە ئەویش بە شاعیر ناسرابوو. ناوبراو لەگەڵ قووڵبوونەوە لە شیعر و ئەدەبیاتدا، ئەوا لەبواری مێژووشدا ڕۆڵێکی بەرچاوی بینیوە و خاوەنی کتێبی (مێژووی کوردستان)ە. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە مەستورەی ئەردەلانی خاوەنی بەرهەمی ئاینییە و لە بابەتەکانی زانستی ئیسلامییشدا بەرهەم و نوسینی هەبووە (الصويركي، ٢٠٠٠، ٥٧٢-٥٧٣ ؛ زكي بك، ١٩٤٥، ٢٤٨-٢٤٩). هەروەها حەیران خانی کچی کەریم خانی دونبلی، یەکێکیترە لەوشاعیرانەی لەو کاتەدا ژیاوە، ناوبراو لە نەخچەوان لە وڵاتی

قـەوقازی ئێسـتادا لـەدایکبووە، دواتـریش چۆتـەوە ناوچـەکانی ئورمیـە (ڕەزاییـە)، نـاوبراو شاعیرێکی ناوداربوو کە بەزمانی فارسی شیعری دەنووسی (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٢٤٢).

یـەکێکیتر لـەو ئافرەتانـەی لەوسـەردەمیدا دەرکـەوتوون، ئـەوا سـریە خانمـە، کـە لەساڵی ١٨١٤ز لـە دیاربـەکر لەدایکبووە، ناوبراو لەگـەڵ خێزانەکەیدا چۆتە بەغدا و دواتـر گەڕاوەتەوە زێدی خۆی، ئینجا بۆ جاری دووەم دەچێتە ئەستەنبۆڵ و تا کۆتایی تەمەنی لەوێدا دەمێنێەوە. سریە خانم یەکێك بووە لەو ئافرەتانە کوردانەی لەبواری شیعر و ئەدەبیاتەوە ڕۆڵی هەبووە، ناوبراو شیعری بەزمانەکانی تورکی و فارسی نووسیوە (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٣١١ ؛ زکي بـك،١٩٤٥، ٢٣٧). هـەروەها عائیشـە تـەیموری بـوو، خـودی بنەماڵـەی تەیمورییـەکان لـە بنەڕەتـدا خەڵکی باشـوری کوردسـتانن و لەسـەردەمی محەممـەد عـەلی پاشـای میسـڕ چـوون بـۆ میسـڕ، عائیشە لەماوەی ساڵانی ١٨٤٠-١٩٠٢ز ژیاوە. بـاوکی نـاوبراو بەرپرسـی دیوانی خـدێوی ئیسـماعیل بـوو "دەکاتـە پێگـەی وەزیـری دەرەوە" فاتیمـە لـەبواری شـیعر و ئەدەبیاتـدا دەسـتێکی بـاڵای هـەبووە و بەزمانـەکانی تـورکی و عـەربی و فارسـی شـیعر و بڵاوکـراوەی هەیـە، هـەروەها دیوانێکی شیعری بەناونیشـانی "حلیلـة الطـراز" هەیـە، هەروەها بەرهەمێکیشی بـەناوی "نتـائج الأحـوال فـي الأقـوال والأفعـال" بـەزمانی فارسـی هەیـە، هەروەهـا دوو ەبرهـەمیتر بـەناوەکانی "شـکۆفە" و "دیـوان عصـمت" کـە ئەمانـەش دیـوانی شـیعرین و بـەزمانی تـورکین. (مصـطفی، ٢٠١٣، ١٨).

فاتیمـەی کـوردی یـەکێکیترە لـەو ئافرەتانـەی لـەبواری زانسـتە ئیسـلامییەکان و تەسـەوفدا ڕۆڵـی هـەبووە، نـاوبراو لـەماوەی سـاڵەکانی ١٨٨٦-١٩٦١ز ژیـاوە و لەسـەردەسـتی بـاوکی زانسـتە ئیسـلامییەکانی خوێنـدووە، بەتایبـەتی بابـەتی فیقهـی خوێنـدووە، هـەروەها لـە بـواری تەسـەوفدا ڕۆڵـی بنیـوە و سـەر بـە نەقشـبەندی بـووە. لـە سـەدەی بیسـتەمدا وەکـو مامۆسـتا لـە قوتابخانەی کچان وانەی گوتوەتەوە (الصویرکي، ٢٠٠٠، ٥٣٤-٥٣٥).

لێرەوە ئـەو راسـتییەمان بـۆ دەردەکـەوێت کـە ئافرەتـانی کـورد لـە لایـەنی زانسـتیدا ڕۆڵێکـی بـەرچاویان هـەبوو و لـە زانسـتە جۆرەبەجۆرەکانـدا دەرکـەوتوون، ئـەوەی جێگـای ئامـاژەیـە ئافرەتـانی کـوردی ناموسـڵمانیش وەکـو زانـا و کەسـانی زانسـتخواز دەرکـەوتوون، هـەروەها ئافرەتـانی کـورد توانیویانـە بـبن بـە ئـافرەتی پێشـەنگ لـە ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاستدا، هەروەکو مەستورەخانی ئەردەلان هەڵگری ئەم نازناوەیە

ئەنجام:

لە نووسینی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتین بە چەند ئەنجامێك، لەوانە:

یەکەم: ئافرەتـانی کـورد هـەر لەکۆنـەوە لەلایـەنی سـەربازی و زانستیدا شانبەشانی پیـاوان ڕۆڵیـان هـەبووە، هـەر ئەمـەش وایکـردووە لـە هەمیشـە ئافرەتـان لـەنێو کۆمـەڵگای کوردیدا خاوەنی ڕێز و پێگەیەکی تایبەتی بن.

دووەم: ئـەو ئافرەتانـەی کـە وەکـو سـەرکردەیەکی سـەربازی ناسـراون، لەهـەمان کاتیش دا خزمـەتێکی زۆری لایـەنی زانسـتییان کـردووە، بۆنموونـە خـانزاد خـاتون سـەرەڕای ئـەوەی سـەرکردەیەکی سـەربازی لێهـاتوو بـووە، لەهەمانکاتـدا خزمـەتێکی بەرچاوی لایـەنی زانسـتی و ئـاینیش کـردووە، هـەروەها بـەهۆی پێگـە سـەربازییەکەیەوە کاریگـەری لەسـەر دەوڵەتی عوسمانی داناوە و مووچەی تایبەتی لە سوپای هومایونی عوسمانیدا بۆ بردراوەتەوە.

سێیەم: ئافرەتـانی کـورد جگـە لـەو زانسـت و بـوارەی کـە خزمـەتیان تێـداکردووە، لەهەمانکاتـدا بـە ئافرەتـانی یەکـەم و پێشـەنگ لـە ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتدا هـەژمارکراون، هەروەکو ماه شەرەفخانم "مەستورەی ئەردەلانی" بە یەکەم مێژوونووسـی ئـافرەت دادەنرێت لـە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

چوارەم: ئافرەتانی کـورد لـە دەرەوە و نـاوەوەی کوردسـتان، لـە خزمـەتکردنی زانسـتدا ڕۆڵێکی بـەرچاویان هـەبووە، چ بـەهۆی دروسـتکردنی قوتابخانـە و مزگـەوتـەوە بووبێـت، یـاخود بـەهۆی خوێنـدنیان لـە زانسـتە جۆربـەجۆرەکانی ئـەوکاتییـەوە بووبێـت، تەنانـەت مووچـەی مامۆستایان و زانایانی ئەوکاتیشیان دابینکردووە.

پێنجـەم: ڕووخـانی میرنشـینە کوردییـەکانی سـەردەمی دەوڵـەتی عوسـمانی نـەبووە بەربەرست لەبەردەم دەرکـەوتنی سـەربازییانە و زانسـتیانەی ئافرەتـانی کـورد، بـەڵکو ئافرەتـانی کورد لەدواتردا بوونە جێی باسی گەریدە و ڕۆژنامە خۆرئاوا.

شەشـــەم: ئازایـــەتی ئافرەتـــانی کـــورد لـــە مەیـــدانی جەنگـــدا یەکێکـــە لـــە تایبەتمەندییـەکانی ئافرەتـانی کـورد، هـەروەکو قـەرەفاتم و خـانزادی میـری سـۆران و ئـەو ئافرەتـەی لەلایـەن کلۆدیـۆس جیمس ڕیچـەوە باسـی لێوەدەکرێت کـە نموونـەی بـاڵای ئـەم بابەتـەن، هـەروەها گەریـدەکانیتریش باسـی هـەمان ئازایـەتی ئافرەتـان دەکـەن کـە لـەکاتی شەڕەکاندا شانبەشانی پیاوەکانیان بەشداری شەڕ دەکەن.

حەوتەم: لە نێو کۆمەڵگای کوردی دا دەرفەت بۆ ئافرەتانی کوردی ناموسڵمانیش هەڵکەوتووە و توانیویانە لەلایەنی زانسـتیدا خۆیـان بـەرەو پـێش ببـەن و لـەدوای پێگەیشـتن و پێشـکەوتنیاندا وەکـو مامۆسـتایەکی ئـاینی لـە بابـەتی ئـاینی جوولەکـەدا وانـە بڵێنـەوە و خزمەت بە ئاین و کلتوری خۆیان بکەن.

لیستی سەرچاوەکان:

بەڵگەنامە:

BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1

BOA.TSMA.E.1079.56, 1658,1

دەستنووس:

Çeleb, Evliya. (2000) Evliya Çeleb, Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi (Awliya Chalabi Travel Book in the Topkapı Sarayı Library). Book IV. İstanbul: Topkapı Palace.

سالنامەی عوسمانی:

سالنامەی کارگێڕی ویلایەتی موسڵ، ١٣٢٥، ٢٢٢.

کتێب:کوردی:

ئیزدی، میهرداد. (٢٠٠٢). ئایین و تایفە ئاینیەکان لەکوردستاندا. وەرگێڕانی: کامەران فەهمی. سلێمانی: بڵاوکراوەی مەکتەبی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك).

بایەزیدی، مەلا مەحمود. (٢٠١٥). داب و نەریتی کورد. وەگێڕانی شوکریە ڕەسول ئیبراهیم، چ٢. تاران: چاپخانەی پەنجەرە.

ریچ، کلدیۆس جیمس. (٢٠٢٢). گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان. هەولێر: ئاراس.

سۆن، مێجەر ئی. بی. (٢٠٠٧). چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو. وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵلا. سلێمانی: بڵاوکراوەی بنکەی ژین.

قەرەداغی، محەمەد عەلی. (١٩٩٨). بوژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لەڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە. بەغدا: چاپخانەی ومیض.

محەممەد، ئاکۆ برهان. (٢٠١٨). میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەباسی. سلێمانی: چوارچرا.

هاملتن. أ.م. (٢٠١٣). ڕێگایەك بە کوردستاندا. وەرگێرانی: عەلی عەبدولڕەحمان عەسکەری. هەولێر: خانەی موکریانی.

هەروتی، سەعدی عوسمان. (٢٠١٨). خانزادی سۆران و ئەدەبی زارەکی. هەولێر: چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین.

بایرەقدار، محەممەد. (٢٠٠٩). ئیدریسی بەدلیسی. وەرگێڕانی: شکور مستەفا. هەولێر: چاراس.

تەیب، جەمال فەتحوڵا. (٢٠٠٨). کۆیە ١٩١٨-١٩٥٨ "لێکۆڵینەویەکی مێژوویی سیاسییە". چاپی دووەم، هەولێر: چاپخانەی شەهاب.

عەرەبی:

ابن شداد، بهاءالدين. (١٩٣٤). النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (سيرة سلاح الدين). قاهرة.

الأربيلي، ابن خلكان. (١٩٦١). وفيات الأعيان. مجلد ٥.

الأصفهاني، عماد الدين. (١٩٧٩). البرق الشامي، أسطنبول، جلد٤.

البرزنجي، تريفة أحمد. (٢٠١٠). إسهامات العلماء الأكراد في بناء الحضارة الإسلامية خلال القرنين السابع والثامن الهجريين. بيروت: دار الكتب العليمية.

بيات، فاضل. (٢٠٠٧). الدولة العثمانية في المجال العربية. بيروت: مركز دراسة وحدة العربية.
الدملوجي، صديق. (١٩٩٩). امارة بهدينان الكردية أو اماره العمادية. ط٢، أربيل: ئاراس
ديللافاليه، بترو. (٢٠٠٦). رحله ديللافاليه إلى العراق. بيروت: لدار العربية للموسوعات.
زركلي، خيرالدين. (٢٠٠٢). الأعلام. مجلد الثالث، بيروت: دار العلم للملاين.
زكي بك، محمد أمين. (١٩٤٥). مشاهير الكرد وكردستان في العهد الإسلامي. بغداد: مطبعة التفيض الأهلية.
الصويركي، محمد علي. (٢٠٠٠). معجم العلماء الكرد. سليمانية: ژين.
علي، محمد كرد. (٢٠٠٥). خطط الشام. بيروت: مؤسسة العلمي.
عوني، درية. زايد، محمود محمد. عوض، مصطفى محمد. (٢٠١١). الأكراد في مصر عبر العصور. طبعة الأولى.
فتاح، فوزية يونس، عبوش، فرهاد حاجي. (٢٠١٩). المرأة الكردية ودورها في خدمة الحديث النوبي الشريف من قرن (٦-٥٩ھ / ١٢-١٥م). زاخو: مركز زاخو للدراسات الكردية.
لرخ ، ب. (٢٠٠٨). دراسات حول الكورد الايرانيين وأسلافهم الكلدانيين الشماليين، ترجمة عبدي حاجي، ط٣. السليمانية: منشورات بنكەی ژين.
نەبەز، جەمال. (٢٠٠٣). الأمير الكردي مير محمد رواندزي، ترجمة: فخري شمس الدين. أربيل: اراس.
يوسف، عبدالرقيب. (٢٠٠١). الدولة الدوستكية. أربيل: اراس.
يوسف، محمد خير رمضان. (١٩٩٢). المرأة الكردية في التاريخ الإسلامي تراجم لأميرات الكردية... ومحدثات عالمات. بيروت: دار القادري.

ئینگلیزی:

Al-Zaʿbi, Fa'iza Mahmood Ahmed. (2003). Marriage Rituals in Egypt and Belad El-Sham. MA Thesis, Yarmuk University.
Bryce, James. (1876). Transcaucasia and Ararat. London: Macmillan and Co.
Joseph, Suad. Naǧmābādī, Afsāna. (2005). Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Family, Law and Politics.
Milingen, Major Frederick. (1870). Wild Life Among the Koords. London: *Publisher Hurst and Blackett*.

گۆڤار و جۆرنال کوردی:

ئەحمەد، سامان حسێن. (٢٠٢١).' کیان و پێگەی ژن لە کۆمەڵگەی کوردیدا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم'. *گۆڤاری تەوار*، ژمارە ٧٥.
عومەر، موحسین ئەحمەد. (٢٠١٤). 'کورد و نەستۆری لە سەفەرنامە ویاداشتەکانی ئۆژێن بۆرێ دا'. *گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی*، ژمارە ٢٩.

ئینگلیزی:

Ahmed, Bzhar Othman, Nori, AbdulWahed Jalal. (2020). ‘*The Life and Political Role of Kurdish Women in the Ottoman Empire*’. *IIUM JOURNAL OF RELIGION AND CIVILISATIONAL STUDIES*. Volume 3, Issue 2.

Bengio, Ofra. (2016). ‘Game Changers: Kurdish Women in Peace and War’. The Middle East Journal. Volume 70, Number 1.

ماستەنامە و تێزی دکتۆرا:

مصطفی، نازدار جلیل. (٢٠١٣). كتابة التاريخ ادى الكورد في الدولة العثمانية في قرنين ١٨-١٩، أطروحة دكتوراه، أربيل: جامعة صلاح الدين.

هۆمەر، بەختیار مستەفا. (٢٠١٦). "بارودۆخی کۆمەڵایەتی باشووری کوردستان لە سەدەی نۆزدەهەمدا". (تێزی دکتۆرا، زانکۆی ڕاپەڕین).

Al-Zaʿbi, Fa’iza Mahmood Ahmed. (2003). “Marriage Rituals in Egypt and Belad El-Sham”. MA Thesis, Yarmuk University.

Anjum, Drakhshan . (2002). “State and Civilization under the Syro-Egyptian Ayyubids (1171-1250)”. PhD Thesis, Aligarh Muslim University Aligarh (India).

ئینساکلۆپیدیای ئیسلامی:

ÖZCAN, ABDÜLKADİR. (2000). İDRÎS-i BİTLİSÎ. Volume 21.

پاشکۆ:

پاشکۆی ژمارە یەك: پێدانی بڕی ١٢٠ قروش وەکو مووچەی مانگانە بۆ خانزادی سۆران.

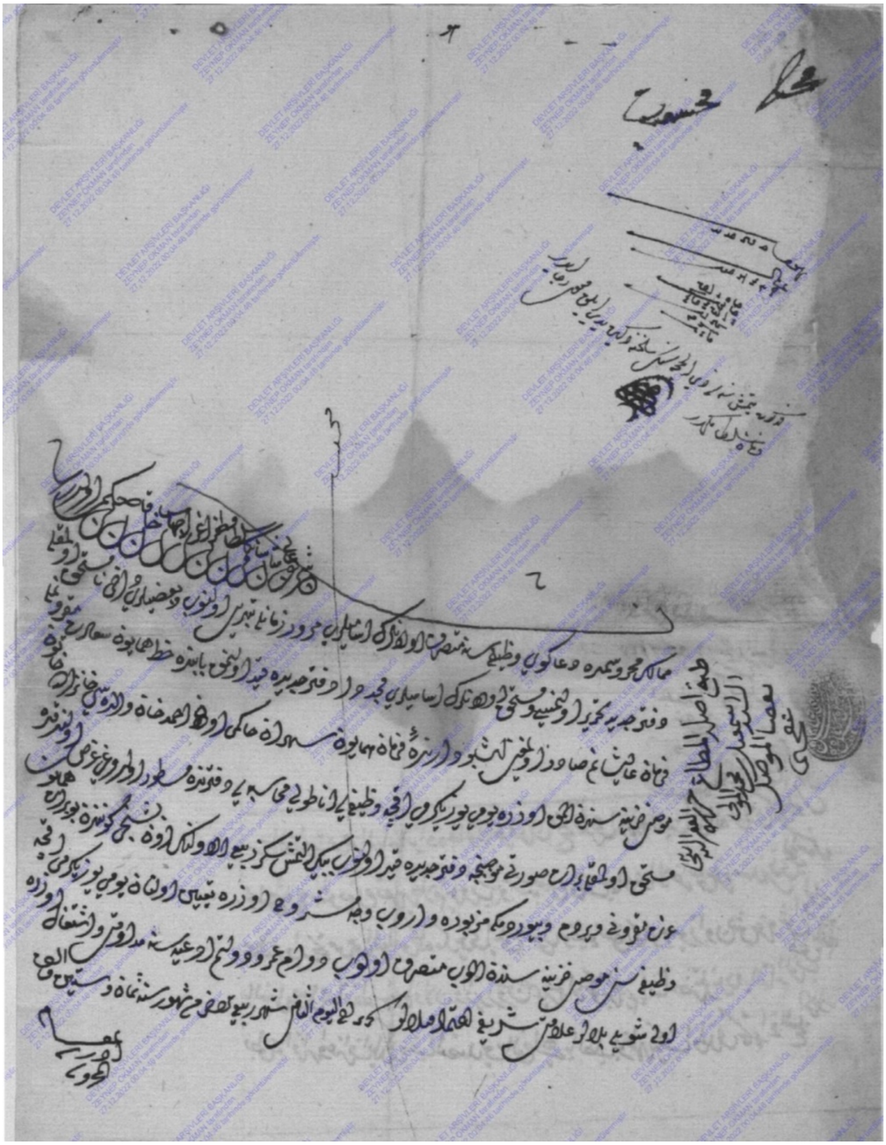

پاشکۆی ژمارە دوو: پێدانی بڕێك لە پارە لە بودجەی سوپای هومایۆنی عوسمانییەوە بۆ دابینکردنی خۆراك و پێداویستی کۆشکی خانزادە خاتوون

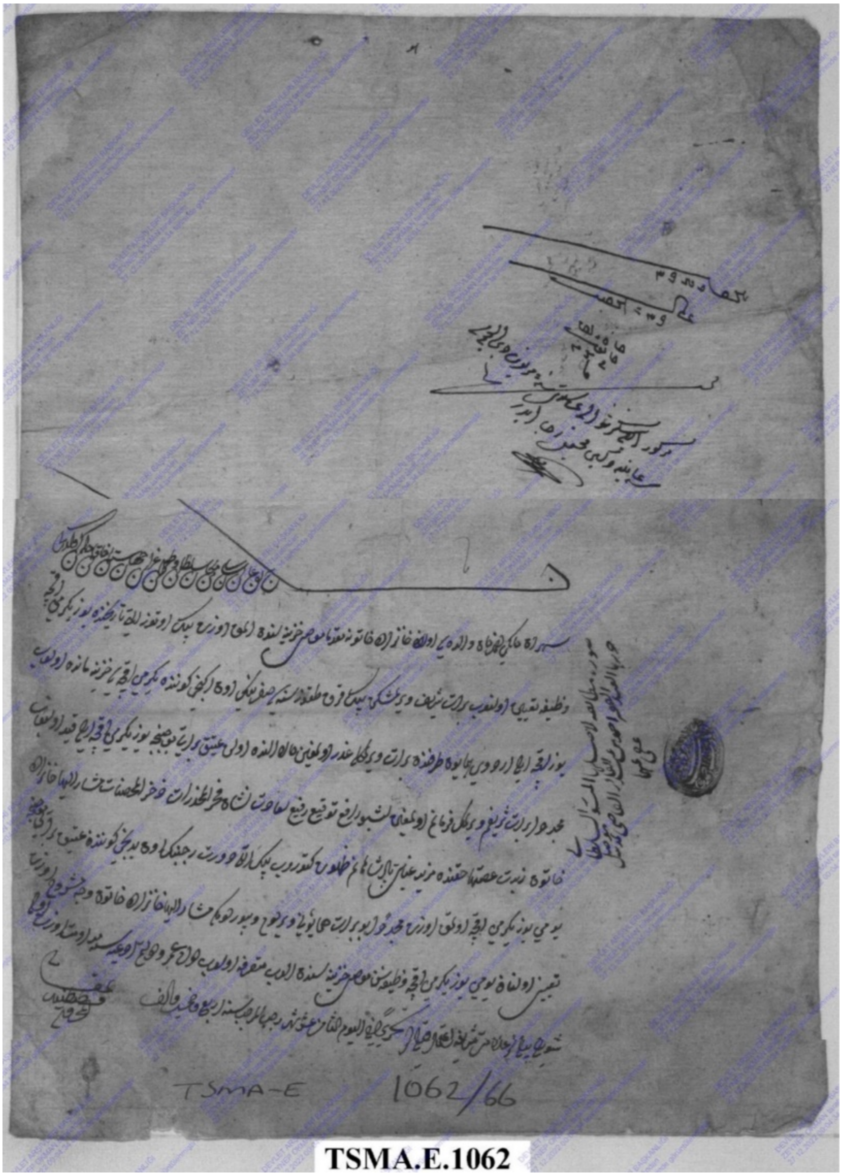
TSMA-E 1062/66

TSMA.E.1062

پەراویز:

١ مەلا مەحموودی بایەزیدی: لەسالی ١٧٩٧ز لە شاری بایەزید لە دایکبووە، هەندێکیتر پێیان وایە لەساڵی ١٧٩٩ز لەدایکبووە، خاوەنی کتێبی "داب و نەریتی کورد"ە، کە لەساڵەکانی ١٨٥٨-١٨٥٩ز نووسیویەتی، دەستنووسی ئەم کتێبە لە کتێبخانەی ستالیکۆڤ – شدرین، لەشاری پێترسبۆرگ پارێزراوە. کتێبێکیتری بەناوی "چیرۆکی لەیل و مەجنون" لەساڵی ١٨٥٨ز لە ئەرزەڕۆم نووسیوە، کە ئەوکاتە لەنێو ئەدەبیاتی فارسی و تورکی و عەرەبیدا باوبوو. هەروەها کتێبەکیتری سەبارەت بەزمانی کوردی هەیە بەناونیشانی "رسالة تحفة النحلان في الزمان کوردان"، کە ئەمەشی لەساڵی ١٨٦٦-١٨٦٧ز لە شاری ئەرزەڕۆم نووسیوە. سەبارەت بە ساڵی کۆچی دوایی بایەزیدی بیروڕای جیاواز هەیە، هەندێك پێیان وایە لەساڵی ١٨٦٠ز کۆچی دوایی کردووە، بەڵام بەگوێرەی دەستنووسی کتێبەکەی بێت، ناوبراو لە ساڵی ١٨٦٧ز کۆچی دوایی کردووە. بایەزیدی بەمەبەستی بەدەستهێنانی زانست سەردانی شاری تەبرێزی کردووە، هەربۆیە بایزیدی خاوەنی زانستێکی زۆربوو لە زمان و ئەدەبیاتی زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی و کوردی. هەروەها زانستە ئیسلامییەکان و بابەتی مێژووی خویّ"دووە، ناوبراو یەکێك بووە لەزانا گەورەکانی سەردەمی خۆی، لەساڵی ١٨٥٦ز دەچێتە شاری ئەرزەڕۆم، کە ئەوکاتەئەم شارە بۆ دەوڵەتی عوسمانی وە لە کوردستاندا گرنگی و بایەخی خۆی هەبووە (الصویرکي، ٢٠٠٦، ٦٨٦-٦٩٠).

٢ کلۆدیۆس جیمیس ریچ : لە ڕێکەوتی ٢٨-٣-١٧٨٧ لە فەرەنسا لە دایکبووە، زمانەکانی فارسی و تورکی عوسمانی و عەرەبی و ئستالی و فەرەنسی زانیوە، دواتر لەگەڵ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بەریتانی کاریکردوە. هەر بەو هۆیەشەوە لە ساڵی١٨٢٠ هاتۆتە ناوخاکی دەوڵەتی عوسمانی و تەنانەت باشوری کوردستانیش گەڕاوە. کلۆدیۆس (ڕیچ، ٢٠٠٢، ٢٣-٢٥).

٣ جیمس برەیس: لەساڵی ١٨٣٨ز لەدایکبووە و لەساڵی ١٩٢٢ز کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە (Bryce, 1910, 699).

٤ دەوڵەتی دۆستەکی یاخود دەوڵەتی مەڕوانی (٩٨٣-١٠٩٣) لەلایەن میر بەد کوڕی حوسێن کوڕی دۆستەک (٩٨٣-٩٩٠)، پاش شەڕە درێژخایەنەکان، شانشینی دامەزرێنرا. پایتەختی ئەم دەوڵەتە شاری میافارقین بووە دەکەوێتە باکوری کوردستان لە تورکیا، خودی بنەماڵەی مەروانیش لە نەوەی مەروان کوڕی کاکەوەی هاتوون کە دوای کوشتنی میر بەد حوکمڕانییان کردووە. بۆ زانیاری زیاتر (محەممەد، ٢٠١٨، ١٠٥-١١٨).

[5] دەوڵەتی ڕەوادی لەماوەی ساڵانی (٩٥٤-١٠٧١ز) حوکمڕانیکرد، ئەم دەوڵەتە لەسەردەمی عەباسییەکان یەکێك بوو لە هێزترین حوکمڕانییە کوردییەکان کە لە شارەکانی تەبریز و ئازەربێخان و ئەردەبیل و وۆرمێ و مەراغە و میانا حوکمی دەکرد. خودی ناوی ئەم دەوڵەتەش دەگەڕێتەوە بۆ هۆی "رەوادی" کە ئیبن خەلەکان ئەربیلی لە باسی رەوادییەکاندا بە کورد دەیانناسێنێت، ئەم دەوڵەتە دامەزرێنەرەکەی ناوی محەممەدی کوڕی حوسێن ڕەوادی بوو (محەممەد، ٢٠١٨، ١١٨).

[6] لورستان بە ناوی عەشیرەتی لوری کورد ("ستان" بە واتای "خاکێک") ناونراوە. لە سەرەتای سەدەی ١٦ز دا دوو لقی هۆزی لور هەبوون، ئەوانش: لورستانی گەورە لە ژێردەستی سەفەوییەکان، و لوری بچووک لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا (بیات، ٢٠٠٧، ٣٥٨).

[7] میرنشینی سۆران: یەکێکە لەمیرنشیە بەهێزەکانی باشوری کوردستان، ئەولیا چەلەبی باس لە بەهێزی ئەم میرنشیە لەسەردەمی خۆیدا دەکات کە هاوکاتە لەگەل ماوەی حوکمڕانی خانزادی میری سۆران، ئەو پێی وایە ئەم میرنشیە زۆر بەهێزە و خاوەنی پەنجا تا شەست هەزار سەربازی ئازا و لێهاتووە، لە هەموو دەرفەتێکدا لەتواناياندا هەیە هێرش بکەنە سەر ئێران، ئەوکاتیش جوگرافیای ئەم میرنشینە گەورە بووە و تاکو هەولێریشی گرتۆتەوە و بە بەشێك لە میرنشینی سۆران هەژمار کراوە (Çelebi, 2000, 685).

[8] خانزاد خاتوون کچی عومەر بەگی میری سۆرانە، لەدوای کوژرانی باوکی دەسەڵاتی وەرگرتووە و نزیکەی ٢٢ ساڵ حوکمڕانی کردووە (هەروتی، ٢٠١٨، ١٠٧)، بەڵام بەڵگەنامەکانی عوسمانی و دەستنووسی ئەولیا چەلەبی پێمان دەڵێت کە ناوبراو تاکو ساڵانی ١٦٤٨ز حوکمی کردووە و ئینجا کوڕەکەی هاتۆتە شوێنی (BOA.TSMA.E.1062.06, 1648,1; Çelebi, 2000, 373).

[9] بینینی دەقی بەڵگەنامەکە، بڕوانە پاشکۆی ژمارە (یەك).

[10] بۆ بینینی دەقی بەڵگەنامەکە بروانە پاشکۆی ژمارە (دوو).

[11] قەرەفاتم "فاتمە ڕەش" لەدایکبووی ساڵی ١٨٥٤ز، ناوبراو خەڵکی بروجە، لەشەڕی نێوان عوسمانی و رووسەکاندا بەشدارییەکی کاری کردووە وتەوانیویەتی ببێتە فەرماندەی هێزێکی ٥٠٠ سەربازی کوردی (الصويركي، ٢٠٠٠، ٥٣٢).

[12] عادیلەکە خانم، ژنە سەرکردەیەکی کوردە کە بووەتە یەکەم قایمقامی ئافرەت لە مێژووی حوکمڕانی باشوری کوردستاندا، ناوبراو لەساڵی ١٨٥٩ لەدایکبووە و لەنەوەی بابانەکانە، بۆ خوێندن چووەتە شاری سنە، لەساڵی ١٨٩٥ز لەگەڵ عوسمان پاشای کوڕی محەممەدی پاشای جاف "حەمەپاشای جاف" هاوسەرگیری کردووە، ماوەیەك قایمقامی هەڵەبجە بووە، لەسەردەمی حوکمڕانییەکیدا چەندین ئاوەدانکاری بۆ شاری هەڵەبجە

کردووە و بازاڕ و باخچەی بۆ شارەکە درووستکردووە، لەگەڵ درووستکردنی دادگایەك بۆ هەلەبجە، لەساڵی ١٩٢٤ کۆچی دوایی کردووە (زكي بك، ٢٠٠٠، ٢٤٤؛ الصويركي، ٢٠٠٠، ٣٧٦).

١٣ دەوڵەتی ئەیوبی: ئەم دەوڵەتە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١١٧١ز لەلایەن سەلاحەددینی ئەیوبییەوە دامەزرێنرا. ناوی ئەم دەوڵەتە دەگەڕێتەوە بۆ نەجمەدین ئەیوبی باوکی سەلاحەددین، کە باوك و باپیرانی (شادی) لە ناوچەی دوینی نزیك شاری کەرخ لە ڕۆژهەڵاتیئازەربێجان دەژیان. شادی باپیرەی سەلاحەدین خزمەتێکی زۆری دەوڵەتی شەدادی کردووە، کە ئەم دەوڵەتەش بە ڕەچەڵەك کوردن. دواتر کۆچ دەکەن بەرەو عێراق دێن و لە تکریت دەبێتە کاربەدەست، هەروەها ئەسەدین شێرکۆی مامی سەلاحەدین دەبێتە هاوکاری براگەورەکەی نەجمەدین لە حوکمڕانی شاری تکریت دا. ئەم بنەماڵەیە لە تکریت زۆر ناوداربوون، هێندەی پێنەچوو عیمادەدین زەنکی مووسڵ لەگەڵ خەلیفەی عەباسی "ئەلموستەرشیدبیلا" کێشەیان درووست دەبێت، سەرئەنجام نەجمەدین ئەیوب هاوکاری عیمادەدین زەنگی دەکات لە ڕاکردنی بۆ مووسڵ، هەروەها ڕووداوێکیتریش لەوکاتەدا ڕوویدا کە بریتی بوو لە کوژرانی خمزێکی بەهرۆزی فەرماندەی سەربازی سوڵتان غیاسەدینی سەلجوقی بوولە بەغداد، ئەم خزمەی بەهرۆز ویستی لەشاری تکریت دەستدرێژی بکاتە سەر ئافرەتێکی بێدەسەلات، هەربۆیە ئەسەدین شێرکۆ کوشتی. لێرەوە ڕووداوەکە لەدادگای بەغدا زیاتر گەورە کرا و بڕیاری دەستگیرکردن بۆ هەردوو برا ئەیوب و شێرکۆ دەرچوو، بەڵام بەرلەوەی دەستگیر بکرێن شاری تکریتیان لە ساڵی ١١٣٨ز بەرەو مووسڵ بەجێهێشت. خودی سەلاحەددینیش لەهەمان شەو لەدایك دەبێت (أنجم، ٢٠٠٢، ٣٠-٣٦؛ محەممەد، ٢٠١٨، ٤٥-٤٧؛ الأربيلي، ١٩٦١، ٢٨؛ بهاءالدين، ١٩٣٤، ٤-٥).

١٤ سەفیە خاتون یاخود "ضەیفە خاتون" کچی مەلیك عادل و بوکی سەلاحەددین ئەیوبییە، لەساڵی ١١٨٥ز لە شاری حەلەب لەدایکبووە، ناوبراو بە زانستخوازی و بابەتیئ اینی و حوکمڕانێکی بەهێز بەناوبانگ بوو، لەدوای ئەوەی مێردەکەی "مەلیل زاهیر غازی" لەساڵی ١٢١٦ز کۆچی دوایی کرد، ئەوا توانی حوکمڕانی حەلەب بکات بۆ ماوەی شەش ساڵ تاکو کوڕەکەی مەلیك عەزیز پێڕاگەیشت (البرزنجي ، ٢٠١٠، ٣١٥ ؛ زركلي، ٢٠٠٢، ٢١٦).

١٥ مەلیك عادل: برای سەلاحەدینی ئەیوبییە، ناوی سەیفەدین ئەبوبەکری کوڕی ئەیوبە، لەساڵی ٥٤٠ك/١١٤٥ز لە دیمەشق لەدایکبووە، لەگەڵ سەلاحەددین چووە بۆ میسر و دواتریش لەمیسر وەکو حوکمڕانێك ماوەتەوە، بەتایبەتی لەکاتی هەڵمەتەکانی سەڵاحەددین بۆ بەرەنگابوونەوەی هەڵمەتی خاچییەکان بەردەوام لەمیسرەوە هاوکاری

هەماهەنگی لەگەڵ سەلاحەددیندا کردووە. لەدوای کۆچی دوایی سەلاحەدینی ئەیوبیشدا چەندین جار بەرەنگاری هەڵمەتی خاچییەکانی کردووە. ناوبراو لە ساڵی ٦١٥ك/ ١٢١٨ز کۆچی دوایی کردووە (الأصفهاني، ١٩٧٩، ٥٧، ١٢١، ١٣٧-١٣٨؛ Al-Zaʿbi, 2003, 41).

١٦ ست شام یاخود عصمةالدین، ناوی راستەقینەی زمرود خاتون کچی ئەیوب، خوشکی سەلاحەدینی ئەیوبییە، لە ساڵی ٦١٦ك/ ١٢١٩ز کۆچی دوایی کردووە، هەمیشە هانی خوێندن و زانستی داوە، دایکی زانای ناودار حسامەدین عومەر کوڕی لاجینە، کە یەکێك بووە لەو زانایانەی لەلای سەلاحەددین ئەیوبی جێگای و پێگەیەکی تایبەتی هەبووە (یوسف، ١٩٩٢، ١٥-١٨).

١٧ مەلا ئیدریسی بەدلیسی: ناوی تەواوی مەولانا حیکمەدین کوڕی شێخ حوسامەدین بەدلیسییە، ناوبراو بە مەلا ئیدریسی بەدلیسی ناسراوە، بەدلیسی زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی بەباشی زانیوە و بۆ خوێندنی زانستە ئیسلامیەیکان چەندین شار و شوێن گەڕاوە، لەدواتر لەسەروبەندی بڵاوبوونەوەی هزری شیعی و فراوانخوازییەکانی دەوڵەتی سەفەوید، ڕۆڵێکی بەرچاوی بینی لە ڕاکێشانی میرە کوردەکان بۆ لای دەوڵەتی عوسمانی (Bayrakdar, 2009, 11-15).

١٨ ئەگەرچی پێناسە و وەسفی زۆر بۆ شاری کۆیە کراون، بەڵام ئێمە دەڕوانینە سەرچاوە عوسمانییەکان کە باسی شاری کۆیە دەکەن، بەتایبەتی لە ساڵنامەکی عوسمانیدا کە بەروارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ژیانی حەمە ئاغای کۆیە و بەمشێوەیە باسی شاری کۆیە دەکات "کۆیە لەباکوری لیوای شارەزورە، قەزای کۆیە ١٨ کاتژمێر لە کەرکوکەوە دورە، لەم قەزایەدا دوو ناحیە هەیە بەناوەکانی (شەقڵاوە " بالیسان"). خەڵکی قەزای کۆیە بەشتی کوردن، تەنها هەندێك مەسیحی هەیە کە لە گوندی هەرمۆتە (لەساڵنامەکەدا بە أرموطة ناوی هاتوە) دەژین و نیو کاتژمێر لەشاری کۆیە دوورە. لەم گوندەدا ١٠ ماڵی کلدانی هەن، لەشاری کۆیەدا بازرگانی توتن بە شێوەیەکی زر فراوانە، ئەم شارە لە دامێنی چیای ئەیوب سوڵتان (هەیبەت سوڵتان)ە، وە سەرچاوەی ئاوی ئەم شارە لە شاخ و دەشتی کۆیەوە هەیە. لەم شارەدا (١) دانە حکومەت قۆناغی (کاروانسەرا)، وە یەك دانە قشڵەی همایۆنی وە (١) دانە ردیف دبوبی، وە یەك دانە جامع (مزگەوت) وە (١٠) دانە نوێژگە (مصلی) هەیە. هەروەها شەش قوتابخانەی منداڵان و سێ مەدرەسە و سێ تەکیە و ١٤٢٠ ماڵ هەیە و ٤٢٠٠ کەس لە کۆیە دەژین. هەروەها ٣٤٠ دوکان و (٥) قاوەخانە و (٨) سوختە و (٣) حەمام و (١) فرن و یەك بنکەی ئاسایش هەیە. هەروەها لەڕێی زێی بچوکەوە بەهۆی ئەسکەلەی تەق تەق (شوێنی ڕاوەستانی بەلەم) ئەوا گرنگترین و پڕ ئیشترین ڕێگای بازرگانی هەیە. شاری کۆیە

پێگەیەکی گرنگی هەبوو، ئەویش بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنی شارەکە، کە لەبازرگانیدا پێگەیەکی باشی هەبوو، هەروەها لەڕوی باشی و زۆری بەرهەمە کشتوکاڵییەکانەوە، تەنانەت بازرگانی توتن و میوە لە نێوان شاری کۆیە و بەغدا و تەنانەت بۆ شارەکانیتری وەکو هەولێر و کەرکوك و سنە و سابڵاغ ئەنجام دەدرا (ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ، ١٣٢٥، ٢٢٢؛ تەیب، ٢٠٠٨، ٥٣-٥٤).

ڕۆڵی زانستی و سەربازی ئافرەتانی کورد لە سەدەکانی ١٧ تا ١٩ زاینیدا "توێژینەوەیەکی مێژوویيە"

الملخص:

على مر التاريخ كانت للمرأة جهود ومكانة متباينة، ونجد ان اهميتهن وآثارهن وإهتماماتهن الاجتماعية والسياسية والعلمية وحتى العسكرية فيها الكثير من المتغيرات من فترة إلى أخرى. وكانت للمرأة في المجتمع الكردي مكانة بارزة في مختلف المجالات ولاسيما في عهد الامارات الكردية خلال العهد العثماني ١٥١٤-١٨٥١، بل وحتى ما بعد سقوط الامارات. كانت للمرأة الكردية سواء في داخل كردستان أو خارجها جهود عديدة ومواقف مشهودة وخاصة في النواحي السياسية والعسكرية والعلمية، إذ نجد ظهور العديد من النساء القياديات والمشهورات ذوات الأثر البارز على المجتمع الكردي، بل نجد في صفحات التاريخ بأن المجتمع الكردي أعطى المجال لبروز المرأة الأجنبية أيضاً. وكمثال على ذلك نجد (كيغان) التي ظهرت في الامارة البابانية كشخصية مؤثرة وبارزة، وقد أشاد الكثير من الرحالة بالدور البارز والمكانة المرموقة للمرأة في المجتمع الكردي وكيف كن يساندن ويؤازرن الرجال في شتى نواحي الحياة المختلفة.

ففي المجال العلمي برز العديد منهن مثل ماه شرفخانم (مستورة الأردلاني) حيث كانت لها اهتمامات في مجالات التاريخ والأدب الكردي، وفي المجال العسكري برز العديد منهن مثل (خانزاد خاتون) في الامارة السورانية وكذلك نجد ظهور (قره فاتم) داخل السلك العسكري للدولة العثمانية، ولاسيما خلال الحروب العثمانية – الروسية.

إن لدى بعض الباحثين الأجانب رأي مفاده أن مكانة المرأة الكردية لم تكن فعالة ولم تكن بالمستوى المطلوب لأنهن لم يتمكن من الخروج من بيوتهن ولم يتم اعطاءهن المجال لإبراز مكانتهن ودورهن، وعلى حسب قول هؤلاء الباحثين فإن غيرة

الرجال على زوجاتهم كانت أحد الأسباب الرئيسية لمنعهن من الخروج وممارسة النشاطات الخارجية المختلفة.

بشكل عام حاولنا في سياق هذا البحث إبراز الدور العلمي والعسكري للمرأة الكردية داخل الامارات والمجتمع الكردي من القرن ١٧ الى ١٩ الميلادي وذلك من خلال البحث الأكاديمي لإبراز العديد من النساء العالمات والقياديات الكرديات.

مفتاح الكلمة: *المرأة، الكرد، كردستان، القائد، الامارة.*

Abstract:

Throughout history, the role and position of women in societies has been changed. Their social, political, scientific and military influence has changed in different communities. During the of Ottoman Empire (1514-1851) and after the fall of the Kurdish emirates, Kurdish women inside and outside Kurdistan have played a major and important role, especially in the military and scientific aspects. These women were mostly in the political, military and scientific fields. Kurdish society has even provided opportunities for foreign women to appear, such as Kayghan, who gained influence in the Baban emirate. Some of the sources testify to the greatness and influence of women's position in Kurdish society, how Kurdish women stand alongside their men in several aspects of their lives. In the scientific aspect, several Kurdish women such as Mah Sharaf Khanum (Mastura Ardalani) appeared at that time, who was known the first woman historian and very known poet, in addition, these opportunities have also been created for non-Muslim Kurdish women. Kurdish women have emerged as military leaders, such as Khanzad Khatun “the Princess of Soran emirate” and Qarafatm “Black Fatm” with the Ottoman army in the Caucasian war against the Russians. However, some foreign researchers believe that the position of Kurdish women has been weak and they have not been given the opportunity to do their activity. They even believe that Kurdish men are dirty-hearted towards women and did not allow them to go out and do their work.

In general, this study is a scientific attempt to show the political and military role of Kurdish women in the Kurdish emirates and societies from the 17th to 19th centuries. While, many Kurdish women scholars and military leaders appeared inside and outside Kurdistan by that time.

Keywords: *Women, Kurds, Kurdistan, Leader, Empire.*